

РОЗДІЛ 2

Становище етнічних меншин у період української революції

2.1. Діяльність Центральної Ради по забезпеченню прав національних меншин України

Початок ХХ ст. загострив національні проблеми Російської імперії, ознаки чого проявилися ще в період революції 1905-1907 рр. Перша світова війна і перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. в Росії активізували демократичні процеси в Україні, привели до згуртування національних сил, завдяки чому на початку березня 1917 р. в Києві було створено Центральну Раду. З огляду на невід'ємне право українського народу на самовизначення та відродження багатовікової державної традиції, а також реалії політичної ситуації в Росії, Центральна Рада, яка на початку функціонування мала лише статус міської громадської організації, поступово здобула загальне визнання різних суб'єктів політичної системи, що зафіксували з'їзди, конференції, численні збори, і активно розширювала свої повноваження. Вона перетворилася на провідника національно-визвольної боротьби всього українського народу, який демонстрував прагнення до створення суверенної держави.

Однак потрібно було врахувати і поліетнічний фактор тогочасної України, адже значний відсоток її населення становили етнічні меншини. Науковці мають у своєму розпорядженні такі дані про національний склад населення на теренах України:

Всього жителів України на 1914 р. – 46012000 осіб.

Це населення складалось:

з 32662000 українців –	71 %
з 5376800 росіян –	11,7 %
з 2079500 поляків –	4,5 %
з 3795760 євреїв –	8,2 %
з 871270 німців –	1,9 %

з 435540 волохів –	0,9 %
з 104780 греків –	0,2 %
з 39400 вірмен –	0,1 %

Трохи більше 1 % становили представники інших національностей (разом) [1].

Ці дані вперше використав основоположник української соціології М.Шаповал у книзі “Велика революція і українська визвольна програма” [2] як вихідні для будь-яких логічно-структурних побудов, і їх істинність практично ніколи не викликала серйозних сумнівів чи заперечень.

Становище етнічних меншин в Україні після Лютневої революції 1917 р. було неоднозначним. Це пояснювалося тим, що новий орган влади Російської Федерації – Тимчасовий Уряд – у Декларації від 3 березня 1917 р. скасував усі національні обмеження для громадян, ухвалив низку інших демократичних правових документів, покликаних забезпечити дотримання прав людини [3, 4]. Водночас Україна продовжувала перебувати під загальноросійською юрисдикцією, а її населення фактично залишалося громадянами Російської Федерації. Реальні зміни цього становища могли відбутися лише після врегулювання форми державного устрою Росії, а це постійно відкладали на невизначений термін – до проведення Установчих зборів.

Повалення російського самодержавства означало для українців, крім усього іншого, й те, що з безправного об’єкта етнополітики вони перетворилися на її активного суб’єкта. Тепер вже українській владі – Центральній Раді, іншим політичним чинникам української революції належало визначитися в змісті власної етнополітики. Адже було цілком очевидним, що етнополітичному фактору у визвольній боротьбі українського народу належало одне з визначальних місць.

Відтак з самого початку української революції політиці щодо національних меншин в Україні надавалося першорядне значення. Щодо цього основоположною засадою представницького органу українського народу – Центральної Ради було визнання рівноправності всіх націй і народностей, що проживали в Україні.

Вже в перших виступах лідерів Центральної Ради з приводу утвердження української державності вимальовувалися контури майбутнього закону “Про персонально-національну автономію”. У статті “Народностям України” М.Грушевський зазначав: “Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затоптати інших народностей і обмежувати їх значення до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії... Ми виступаємо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити

союз націй, а саме про союз “соціалістичний”. Саме для того, щоб полегшити собі справу у створенні такого союзу, в грудні 1917 р. й було проголошено Україну радянською республікою з пробільшовицьким урядом.

Проголошуючи на словах право націй на самовизначення, рівність народів, суверенітет, державність, більшовики дедалі більше відходили від цих постулатів, використовуючи на практиці декларування гасел, а не прийняття рішень у питаннях національної політики, - вважали національно-визвольну боротьбу українського народу витівкою буржуазних націоналістів.

Стосовно білогвардійських режимів справа була такою: недооцінка А.Денікіним національного питання на Півдні України спричинила фатальні наслідки для білогвардійського руху взагалі; національна політика П.Врангеля була більш виваженою, і лише військова поразка не дала розвинутися продуктивному діалогу між українськими національними силами і російським білогвардійським рухом.

- 5) Гарантія повної громадянської свободи і свободи віросповідання.
- 6) Негайне проведення земельної реформи для усунення земельної потреби трудящого населення [28].

Загальна політика білогвардійського керівництва викладена в декларації А.Денікіна – листі голови Особливого Засідання від 23 березня (5 квітня) 1919 року. Кінцева мета цієї політики – відновлення до-революційного правопорядку. Тобто повернення до статусу “Росія – тюрма народів”. Не дивно, що етнічне питання не вирішувалось, а загострилася ситуація з єврейським населенням.

Недалекоглядна політика Денікіна у національному питанні спричинила негативні для білогвардійців наслідки. Історики, які вивчали білогвардійський рух, справедливо зазначали, що до соціальних мотивів неприйняття білогвардійського режиму в Україні додався і національний [29].

Генерал П.Врангель, який очолив Збройні Сили Півдня Росії, намагався навесні 1920 р. переломити ситуацію, настроївши селян доброзичливо до Російської армії, і тим забезпечити собі матеріальну підтримку. Наряду із земельною реформою це стало ключовим напрямом “лівої політики правими руками”. Сподіваючись лише на власні накази (як на їх пропагандистський ефект, так і на їх виконання військами і цивільною владою), Врангель заборонив проводити самовільні мобілізації і реквізиції коней, возів, продовольства і фуражу, поклавши їх проведення виключно на відповідні військові та громадські органи влади.

25 травня були затверджені “Правила про передачу казенних, державних та приватних земель у власність обробляючих господарів” та “Тимчасове положення про земельні установи”, які повинні були поліпшити ситуацію. У своїх головних положеннях ці акти мали багато спільного з аграрними програмами кадетської партії, есерів, столипінським законодавством [30].

Таким чином, на першому етапі свого перебування при владі більшовики, демонструючи “демократизм” у етнонаціональному питанні, одночасно показали, що головне для них – зміцнення власної влади та її потенціальної експансії в широкому геополітичному ареалі. Більшовицька партія після приходу до влади, займаючи з національного питання найрадикальніші позиції серед тогочасних політичних організацій, декларувала самовизначення націй аж до відокремлення.

Більшовикам потрібно було будь-якою ціною забезпечити зміцнення основ суспільної системи, в якій головну роль відігравала б комуністична партія. Щодо цього вони діяли максимально прагматично. В.Ленін неодноразово підкреслював, що йдеться не просто про

нас з нашими співгромадянами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, у котрого політичну розважність ми твердо віримо й високо її ставимо, нас у тим напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української національності не будуть націоналістами” [5].

Роз’яснюючи прагнення українського народу створити незалежну державу й передбачаючи можливість неоднозначного ставлення національних меншин, Грушевський зазначав: “Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права [6].

“Ми не на те цілими поколіннями боролись і страждали за права нашого народу, щоб з хвилиною, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету – приборкування інших народностей і панування над національними меншостями великої української землі, – наголосив голова Центральної Ради, дискутуючи з опонентами. – Ми не на те доводили право кожної народності на її національне самовизначення, аби тепер відмовити якій-небудь народності свого права” [7].

Концептуальними напрямками цього М.Грушевський вважав таке: надання білорусам, росіянам, євреям, чехам, молдаванам, мусульманам та іншим національностям пропорційного представництва в органах влади, можливості використання ними рідної мови, в тім числі у школах, вільного утворення культурних і релігійних товариств, виділення коштів для їхньої діяльності з державного бюджету тощо.

Як показала подальша практика, така позиція керівництва Ради не була кон’юнктурним кроком, розрахованим на досягнення тимчасового успіху. Свідома частина українського суспільства, яке впродовж століть на власному досвіді відчувало національний гніт, з розумінням ставилася до національних почуттів інших народів і тісно пов’язувала власне національне визволення, прагнення автономії України з інтересами іноетнічної спільноти. Про це свідчать, зокрема, рішення численних громадсько-політичних форумів – як таких, що представляли певні прошарки українського суспільства, так і загальноукраїнських [8].

Вже в резолюції першої української маніфестації в Києві, що відбулася 19 березня 1917 р., говорилося про потребу в широкій автономії української землі з урахуванням прав національних меншин. Ця маніфестація, за визначенням М.Грушевського, стала виявом

порозуміння українців з неукраїнськими демократичними організаціями Києва, свідченням того, що він назвав “національним братанням в медовім місяці революції”. Щоправда, період “приятного настрою” був нетривалим. В неукраїнському середовищі очевидним було насторожене, часом навіть вороже ставлення до визначення і спроб розв’язання українцями власних національних завдань.

Проте хоч такі настрої були очевидними для лідерів української революції, вони все ж розраховували на підтримку неукраїнських народів у справі розбудови нової України на засадах демократизму і несприйняття ідеології радикального націоналізму. Сучасні дослідники цієї проблеми слушно зауважують, що “розрахунок був, передусім, на те, що при послідовному демократизмі з боку українців, при неухильному просуванні української революції до розв’язання назрілих соціальних проблем якомога справедливими засобами врешті вдасться подолати внутрішню роз’єднаність суспільства України” [9].

Відповідні положення знайшли своє відображення в програмних документах найбільш масових українських політичних партій демократичного спрямування. Вимога внести принцип забезпечення прав національних меншин до загального організаційного статуту автономії України, негайно розпочавши його здійснення на практиці, містилася в постанові Установчого з’їзду Союзу українських автономістів-федералістів. Положення про забезпечення прав національних меншин мали місце також в резолюції з’їзду Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1917 р.), у програмі Української трудової партії (1917 р.). Враховуючи популярність цих партій серед широких народних мас, є підстави стверджувати, що в українському суспільстві почав формуватися політичний консенсус стосовно даної проблеми [10].

Про те, що українські політичні партії, як і громадські організації, переймалися інтересами національних меншин, переконливо засвідчив Український національний конгрес (з’їзд), скликаний 6-8 квітня 1917 р. Його метою було не тільки надати Центральній Раді право дійсного представництва українського народу, сформувати її новий склад, а й визначити основні напрями національної політики.

На засіданні Центральної Ради 30 березня 1917 р. О.Шульгін склав проект рішення справ, призначених для порядку денного другого дня Українського національного з’їзду і стосувалися обговорення питань основних підвалин організації української автономії, способів та порядку фактичного творення автономії України, відносин української автономії та Всеросійських установчих зборів. Як одна з найголовніших – розглядалася проблема захисту інтересів національних меншин.

або співчували їм. Хоча, за визнанням історика О.Субтельного, “більшість євреїв у дійсності залишалися аполітичними” [23].

До київського ревкому у жовтні 1917 р. входили євреї Я.Гамарник та А.Горвіц, наркомом у військових справах Донецько-Криворізької республіки був М.Рухимович, першим секретарем Сквирського повітового комітету КП(б)У обрали двадцятилітню А.Шотен-Кабаннік. Цей список можна продовжити, але краще послатися на академіка М.Покровського, який відзначав, що “за даними різних з’їздів, євреї складають від 1/4 до 1/3 організаційного шару всіх революційних партій” [24]. Чимало євреїв було й у протилежному таборі. Всеукраїнський з’їзд рабинів, що відбувся в травні 1918 р. в Одесі, наклав херем (прокляття) на радянську республіку.

Національний склад тогочасних вищих органів радянської влади та військового командування за підрахунками, зробленими на основі архівних джерел, становили: близько 80 % – євреї, росіяни, поляки, угорці, латиші, представники інших національностей [25]. Ревкоми, в руках яких зосереджувалася влада на місцях, головним чином складалися з політичних та військових діячів, надісланих Москвою [26]. Командування Червоної армії діяло тільки за наказами і розпорядженнями центру [27].

Етнонаціональна політика більшовиків у своїй основі спиралася на три головних принципи: 1) максимальне збереження регіонів колишньої царської Росії; 2) сувору централізацію органів управління народним господарством, суспільно-політичним життям, культурою, наукою; 3) поступове обмеження, а в перспективі й позбавлення прав, національних привілеїв народів окраїн. В їх основу було покладено зміцнення влади більшовицької партії.

Денікінський і врангелівський режими в період 1919-1920 рр. діяли на території України, тому для доповнення картини етнонаціональної ситуації слід розглянути їх національну політику.

Наприкінці серпня 1919 р. на Півдні України встановився денікінський режим. Основні положення його політики були викладені в офіційному документі – Декларації “За що ми боремося?” Декларація була опублікована навесні 1919 року і містила такі положення:

- 1) Знищення більшовицької анархії і відтворення в країні правого порядку.
- 2) Відновлення могутньої Єдиної і Неподільної Росії.
- 3) Скликання народних зборів на основі загального виборчого права.
- 4) Проведення децентралізації влади шляхом встановлення обласної автономії і широкого місцевого самоврядування.

- 3) Про самовизначення України.
- 4) Про самовизначення Донецького і Криворізького басейнів.
- 5) Вибори Центрального Виконавчого комітету Рад.

Від імені В.Леніна з'їзд привітав С.Бакинський, який тільки-но прибув із Петрограда. З доповіддю виступив Артем (Ф.Сергєєв). Відзначивши, що тільки радянський уряд Росії може забезпечити практичне здійснення права націй на самовизначення, з'їзд оголосив Україну федеративною частиною Російської Радянської Республіки під назвою Українська Народна Республіка (тобто теж УНР) та обрав Центральный виконавчий комітет як вищий орган державної влади Рад. 17 грудня 1917 р. ЦВК сформував перший радянський уряд України – Народний секретаріат, до якого ввійшло 12 секретарів, які відали окремими галузями державного управління. 11 з них очолювали більшовики, і тільки секретарство земельних справ очолював Є.Терлецький – лівий есер. Фактом є те, що для діяльності Народного секретаріату тривалий час не виділяли приміщення, а прийняті ним рішення не визнавали. Протягом перших тижнів існування радянської влади обмежувалося невеликою територією – Харковом і частиною його губернії, решта була в руках Центральної Ради або військ Каледіна.

У прийнятому 14 грудня 1917 р. маніфесті “До всіх робітників, селян і солдатів України” харківський ЦВК повідомляв про ухвалу з'їзду позбавити Центральну Раду прав, “які вона собі захопила”, і про те, що “перебирає на себе всю владу в Україні” [21]. Так розпочалася збройна боротьба більшовиків за утвердження своєї влади в Україні. Радянський уряд у Харкові став ширмою для введення російських військ в Україну. І.Майстренко, який емігрував на Захід під час Другої світової війни, у своїй історії Компартії України писав: “Петроград хотів, щоб його війна з Центральною Радою виглядала не як національна війна Росії з Україною, а як класова війна в самій українській нації, війна українського радянського уряду проти українського дрібнобуржуазного уряду” [22].

Одним із ключових питань за більшовицької влади стало єврейське, а точніше – взаємовідносини українського та єврейського населення.

Дуже поширювалися чутки про єврейське походження всіх комісарів і чекістів. Використовуючи цю ситуацію, малограмотні “отамани” і “батьки”, апелюючи до найбільш примітивних інстинктів своїх прихильників, почували себе царками, широко використовували можливість страчувати і милувати, грабувати, буйствувати і розважатися. Чимало євреїв були активними членами неєврейських партій і навіть входили до їхнього керівництва, зокрема, більшовицьких організацій,

6 квітня 1917 р. о 14 годині промовою М.Грушевського відкрився Український національний з'їзд. Після привітань учасників та обрання президії з'їзду було заслухано реферати. Першим виступив Д.Дорошенко на тему “Державне право і федеративні змагання на Україні”. Слідом за ним було прочитано реферати О.Шульгіна “Федералізм. Домагання демократичної Федеративної Російської Республіки” та Ф.Матушевського “Автономія широка і обмежена, національно-територіальна і національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України. Права національних меншостей і їх забезпечення”. У виступах доповідачів наголошувалося, що вільна автономна Україна забезпечить права всіх народів, які її населяють.

В ухвалених резолюціях, зокрема, констатувалося, що “згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі... Одним з головних принципів української автономії є повне забезпечення прав національних меншин” [11].

Серед 700 делегатів цього форуму було багато представників національних меншин. Його порядок денний охоплював широкий спектр актуальних політичних питань, однак головну увагу приділено обговоренню різноманітних аспектів національної проблеми та виборам нового складу Центральної Ради. Вже в перший день роботи було ухвалено резолюцію, в якій зазначалося: “Єдиною відповідною формою державного устрою з'їзд вважає федеративну й демократичну Республіку Російську, а одним з головних принципів української автономії – повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні” [12].

Проблемі правового статусу національних меншин в Україні було присвячено дві спеціальні доповіді. У першій з них (реферат члена Центральної Ради, дипломата, правника, публіциста Ф.Матушевського “Права національних меншостей”) акцентовано на потребі законодавчого закріплення цього статусу в Україні. Оскільки питома вага титульного етносу значно вища, аніж інших народностей, то саме автономна українська держава повинна стати повним гарантом їхніх прав, забезпечити їм самоуправління на територіях компактного проживання, рівноправність усіх громадян перед законом з “найбільшим наближенням” адміністративних і судових установ до потреб народів, які становлять одне ціле.

В доповіді Ф.Матушевського наголошувалося, що національні меншини – “рівні перед законом і перед владою вищою і найнижчою”,

повинні мати своїх представників в усіх державних і крайових установах, брати участь у роботі законодавчих органів, “вносити поправки до проектів нових законів в інтересах тієї меншості, яку вони представляють”, створювати органи місцевого самоврядування в округах, “по яких поспіль живуть люди однієї національності”. На закінчення доповіді він запевнив, що влада не допустить проявів шовінізму й міжнаціональної ненависті, а Україна не була й не буде гнобителькою тих народів, які проживають на її території [13].

Ці ж позиції розвинуті й конкретизовані в другій доповіді (реферат члена Центральної Ради, в подальшому товариша генерального секретаря внутрішніх справ П.Понятенка “Заступництво інтересів національних меншостей”). Навівши статистичні дані про національний склад населення України, він критично оцінив тих політиків, які виступали проти широкої національно-територіальної автономії, детальніше проаналізував головні права національних меншин у майбутній українській національно-територіальній автономній державі. До них зачислено: право на проведення національних з’їздів для обрання постійних рад, які представлятимуть національні меншини в Крайовій Раді; поділ на адміністративно-судові округи областей, що населені національними меншинами, для забезпечення їхнього захисту в судах та адміністрації; створення шкіл з рідною мовою навчання, шкіл зі змішаною формою навчання і паралельних класів залежно від наявності дітей – вихідців з національних меншин у конкретній місцевості; забезпечення свободи релігійного культу і вільного розвитку мистецтва шляхом асигнувань коштів із крайових бюджетів. Накреслені на з’їзді шляхи політики щодо національних меншин свідчили про її демократичний зміст [14].

Проблема національних меншин була серед ключових питань, винесених на розгляд конгресу. Вимагаючи насамперед автономії України в складі федеративної Росії, конгрес визначив одним з головних принципів української автономії повне забезпечення прав національних меншин, які живуть в Україні, і доручив Центральній Раді організувати зі своїх делегатів і представників неукраїнських національностей комісію для розробки проекту автономного статуту України. Центральній Раді було надане право кооптувати 15 % свого складу, куди мали увійти представники національних меншин.

У цілому, на конгресі підкреслювалося, що “ми стоїмо на ґрунті визначення повної гарантії, повного забезпечення права національних меншостей на вільній Україні, хто б та меншість не була: чи московці, чи євреї, чи поляки, чи білоруси, чи татари. На іншому ґрунті ми не можемо і не повинні стояти”. Адже така постановка питання є “однією з головних засад автономії України”.

Генеральний Секретаріат у відповіді вказав на нещирість Ради Народних Комісарів: “Не можна одночасно визнавати право на самовизначення “аж до відокремлення” і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів щодо Народної Української Республіки” [15]. Відповідальність за українсько-російську війну, яка могла виникнути, Генеральний Секретаріат цілком покладав на петроградський більшовицький уряд.

4 грудня 1917 р. у Києві розпочав роботу Всеукраїнський з’їзд Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. З 2500 учасників з’їзду депутатів-більшовиків було 60 (за іншими даними – 127). “Насправді не було ще на Україні ні одного з’їзду, – відзначав його учасник П.Христюк, – який би з таким обуренням поставився до більшовиків, як цей з’їзд, скликаний більшовиками” [16]. Звичайно, таке співвідношення сил стало нездоланною перешкодою на шляху до легального захоплення більшовиками влади в Україні. Оголошений на з’їзді ультиматум Петроградської РНК викликав бурю гніву серед делегатів.

Всеукраїнський з’їзд Рад став величезною демонстрацією підтримки Центральної Ради, засвідчив переконливу антибільшовицьку позицію українського суспільства. В резолюції “Організація влади на Україні” зібрання висловило Центральній Раді цілковите довір’я і постановило не проводити перевиборів [17].

Можна погодитися з Т.Гунчаком, що це був “ще один доказ того, що більшовики просто недооцінили розвій національного руху, який охопив тоді широкі українські маси, а головне – селянство” [18]. Більшовицький ідеолог в Україні М.Попов теж змушений був визнати, що більшовицька партія “мала проти себе з’єднаний фронт українських національних соціалістичних партій, що спиралися на компактні маси української дрібної буржуазії, насамперед селянства” [19].

Зрозумівши, що досягти мети – повалення Центральної Ради на Всеукраїнському з’їзді їм не вдасться, більшовицькі керівники спробували перетворити його на нараду без прийняття рішень. Та, зазнавши невдачі і в цьому, вони разом з частиною фракції лівих російських есерів переїхали до Харкова [20], де приєдналися до обласного з’їзду Рад Донецько-Криворізького басейну. Об’єднаний з’їзд оголосив себе I Всеукраїнським з’їздом Рад. В ньому взяли участь понад 200 делегатів з правом ухвального і 6 – дорадчого голосу. Було розглянуто такі питання:

- 1) Про поточний момент.
- 2) Про владу в Україні.

Центральної Ради й прагнути на Україні, як і у всій Росії, створити справді революційну владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів”. Водночас з’їзд закликав “українських робітників, солдатів і селян об’єднатися з робітниками, солдатами й селянами інших частин Росії для спільної боротьби з ворогами народу” [12]. Як бачимо, керівники більшовиків в Україні, які скликали з’їзд Рад у Києві, одержали чітку директиву щодо Центральної Ради, запровадження радянського режиму в Україні і безсумнівного підпорядкування її петроградським органам влади.

4 грудня 1917 р., у день відкриття Всеукраїнського з’їзду Рад, російський Раднарком надіслав ультиматум Центральній Раді, у підготовці якого взяли участь В.Ленін, Й.Сталін і Л.Троцький. Він починався, як завжди, пропагандистським запевненням у тому, що Раднарком визнає право на самовизначення за всіма націями, що їх пригнічували царат і російська буржуазія. “Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно”. Одночасно елементи меморандуму поєднувалися з ультимативними вимогами: “Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і радянської влади на Україні.” В ультиматумі Центральної Ради звинувачували у всіх гріхах пореволюційного хаосу: в дезорганізації фронту, хоч його розвалили більшовики своєю агітацією, роззброєнні радянського війська, підтримці генерала Каледіна, в буржуазності, в націоналізмі, сепаратизмі, а закінчувався ультиматум словами: якщо за 48 годин не буде задовільної відповіді, то “Рада Народних Комісарів буде вважати Центральну Раду в стані війни проти радянської влади в Росії і на Україні” [13]. Головна мета ультиматуму – дискредитувати Центральну Раду в очах делегатів Всеукраїнського з’їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів та всього українського народу. Тон і зміст ультиматуму були свідченням того, що Раднарком не визнавав Центральну Раду та її Генеральний Секретаріат правомочним урядом незалежної держави. Більшовики поставили Центральну Раду перед дилемою: усунути від влади добровільно і не перешкоджати більшовикам оголосити Україну радянською, або війна. За визнанням М.Скрипника, закінчився період “агітаційної і пропагандистської діяльності більшовиків мирним шляхом” і настав “момент переоцінки всіх вартостей озброєною рукою” [14], тобто пряме втручання у внутрішні справи уже самостійної держави.

Таким чином, українська демократична громадськість уже на початковому етапі української революції задекларувала своє прагнення до справедливого вирішення національного питання в Україні. Саме на цьому була акцентована увага в статті М.Грушевського “Чи Україна тільки для українців?”, надрукованої 15 квітня 1917 р. в київській пресі. “Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, – зазначалося в ній. – І всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був – Великорос, Жид, Поляк, Чех” [15].

Питання забезпечення прав іноетнічного населення знайшло своє відображення і в резолюції Всеукраїнських з’їздів – військових, селянського, і особливо широко – у постанові скликаного за ініціативою Центральної Ради у вересні 1917 р. з’їзду представників народів Росії “Про національно-персональну автономію”. В ній наголошувалося, що кожен з населяючих Росію народів має право на національно-персональну автономію з визначеними Національними установчими зборами певного народу обсягом управління і формами внутрішньої організації. Постанова обумовлювала, що майбутній державний закон мав забезпечувати національним меншинам, кількість яких досягала на визначеній території певного рівня, право користуватися рідною мовою в місцевих державних установах та органах самоврядування.

Отже, з боку політично активної частини українського суспільства було очевидним прагнення до налагодження добрих стосунків з національними меншинами та забезпечення їхніх прав, і насамперед – до порозуміння з неукраїнською демократією задля консолідації всього українського суспільства в його революційному поступі.

У міру розвитку української революції загальноконцептуальні підходи до розв’язання проблеми національних меншин набували дедалі більшої завершеності, конкретизації, наповнювалися практичними заходами. Ті чи інші аспекти політики щодо неукраїнської спільноти були предметом постійних обговорень на засіданнях Центральної Ради, її Комітету (Малої Ради), Генерального Секретаріату.

Ще не маючи від Тимчасового уряду відповіді щодо власної державності, Центральна Рада не відмовлялася від своїх планів надати національним меншостям права самостійно влаштовувати своє життя в республіці. Так, у I Універсалі зазначалося, що “українська людність, яка живе в суміші з іншими національностями”, зобов’язувалася “негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя” [16].

“Центральна Рада поклала надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України. І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї” [17].

Після оприлюднення I Універсалу Центральна Рада зробила перші практичні кроки до розбудови культурно-національної автономії. На V сесії Центральної Ради 20 червня 1917 р. було обрано комісію для розробки Статуту автономії України у складі М.Левицького (УПСР, голова), М.Шрага (УПСР, секретар), Г.Касьяненка (УСДРП), Б.Бабича (УСДРП), С.Єфремова (УПРД), В.Бойка (УПРД), М.Стасюка (безпартійний) і О.Чайківського (безпартійний). Ця комісія на зборах 20, 21, 22, 23 червня запропонувала розширити свій кількісний склад до 100 чоловік за принципом національно-територіального представництва. Нації, які склали на Україні не менше одного відсотка населення, делегували до комісії одного представника на кожний такий процент, а ті, що мали менше 1 %, направляли по одному представникові за власним бажанням і згодою комісії.

У підсумку склад комісії виявився таким: росіян – 11 чоловік, євреїв – 8, німців – 2, поляків – 2, білорусів – 1, татар – 1, молдаван – 1, чехів – 1, греків – 1, болгар – 1, українців – 71 чоловік. Від росіян мали направити по одному представникові російські есери, меншовики, більшовики, кадети, 4 – Ради робітничих і солдатських депутатів, 3 – Київська, Харківська та Одеська ради громадських організацій. П’ять місць за рахунок “єврейської квоти” надавалось єврейським соціалістичним партіям і ще 3 – єврейським соціалістичним організаціям. Один з двох поляків обов’язково мав представляти соціалістичну партію. Щодо українців, по 30 чоловік мали обрати зі свого складу до Центральної Ради: 11 – губернські українські організації (по одному на губернію), 12 – правниче товариство, 5 – фінансові та економічні установи (тобто 1 – українські банки, 2 – Центральний кооперативний комітет, 1 – статистичні організації, 1 – Центральний земельний комітет), 3 – спілки залізничників, 2 – поштово-телеграфні спілки, 1 – Наукове товариство, 1 – вища школа, 1 – середня школа, 2 – нижча школа, 1 – духовенство, 1 – Чорноморський флот, 1 – Рада військових депутатів, 1 – Генеральний військовий комітет. Із членів УЦР по чотири представники мали делегувати всі 6 фракцій УЦР і шість – пленум Центральної Ради персонально [18].

ських депутатів – чотири. Таку саму кількість мала право надсилати й губернська Селянська спілка. Об’єднані повітові Ради надсилали по п’ять делегатів, а коли діяли окремо, то Ради робітничих і солдатських депутатів направляли по три представники, Ради селянських депутатів – по два [8]. Отже, грубо порушувалась елементарна справедливість щодо представництва на з’їзді основних верств населення України.

Більшовики діяли відкрито, на очах Центральної Ради, її Генерального Секретаріату. І хоч вони створювали на шляху своїх опонентів мінімум перешкод, – не дуже й намагалися масово залучити робітничо-селянські організації до національно-визвольної боротьби. Лише організації на чолі з Селянською спілкою вжили контрзаходів, щоб не допустити переходу влади в Україні до рук більшовиків. У заяві Селянської спілки, надрукованої в газеті “Народна воля”, говорилося, що якби “...селяни, солдати й робітники погодилися з цим, то ясно, що їм би прийшлося передати цим самим владу над собою до чужих рук” [9]. Селянська спілка роз’яснювала, що, збираючи з’їзд, більшовики прагнуть зірвати скликання Українських Установчих зборів, оскільки добре знають, що загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням перемоги не здобудуть. Тому українська демократія, відзначалося у заяві, “все-таки піде на той з’їзд, який скликається Київською Радою, і перед усім світом виявить свою дійсну волю, котра, можна наперед гадати, ледве чи виправдає надії непрошених розпорядників і організаторів” [10].

На заклик Селянської спілки відгукнулися Ради селянських депутатів та інші демократичні організації України. На міських і повітових з’їздах, що відбувалися у цей період, селяни обирали своїх представників на київський з’їзд згідно з передбаченими нормами: губернські ради селянських депутатів посилають представників за кількістю повітів, повітові ради селянських депутатів – за кількістю волостей [11]. Центральна Рада виклала широку програму демократичних перетворень соціалістичного напрямку, і незабаром майже всі Ради робітничих і солдатських депутатів, міські думи й інші місцеві органи влади України визнали Центральну Раду як вищий орган республіки.

Те, що ситуація для них змінюється на гірше, зрозуміли більшовики не лише в Україні, а й їхні керівники у Петрограді. Доказом цього були дві важливі події: перша – Київський обласний з’їзд РСДРП (б), що відбувся 3-5 грудня 1917 р., на якому учасники обговорили питання про ставлення до Центральної Ради, про вибори до Українських Установчих зборів та платформу партії, про центральну владу в Україні. З’їзд ухвалив “всіма засобами боротись проти нинішнього складу

до українських робітників і солдатів від 25 листопада 1917 р., – вас запевняють, ніби ми виступаємо проти самовизначення України. Це – брехня! Ми ні на хвилину не думаємо замахуватися на права України. Революційний пролетаріат лише зацікавлений у тому, щоб за націями було забезпечено право на самовизначення аж до відокремлення” [5].

Ситуація в Україні швидко змінювалася, і обіцянок уже було замало. 29 листопада 1917 р. головнокомандувач російської армії М.Криленко теж звернувся до українського народу: “Ми хочемо вільного в Україні життя українським робітникам і селянам. Ми обіцяємо вам повну свободу, ми разом з вами будемо боротися за незалежну Українську республіку, але республіку таку ж, як наша, де вся влада буде в руках Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України” [6].

Використовуючи таку бажану для українців ідею незалежності, більшовики збирали сили для захоплення влади в Україні. Важливим етапом, за їхніми планами, мав стати Всеукраїнський з’їзд Рад. Наставу про його підготовку київським більшовикам дав нарком у справах національностей РСФРР Й.Сталін 17 листопада 1917 р. в розмові з представником Київського обласного комітету партії [7].

Більшовицьке керівництво, усвідомивши, що після жовтневого перевороту автоматичного переходу влади в Україні до збільшовичених робітничо-селянських рад не сталося, вважало за необхідне (найефективнішого і політично найзручнішого) повторення тут місцевого “жовтня”. Гарантією успіху мав стати склад учасників планованого з’їзду. Як і в Петрограді, на ньому мали бути представлені тільки робітничо-солдатські Ради, тобто кількісна меншість “організованої революційної демократії”. Але в конкретних умовах з’їзд мав носити значною мірою національно неукраїнський характер: складатися з представників робітництва, яке становило близько 10 % населення України і було переважно за походженням неукраїнцями, та представників російського війська, частини якого дислокувалися в Україні. Участь селянства, найбільшої суспільної верстви, у ньому не передбачалася, за винятком невеликої частини солдатів із селян-українців.

Виконуючи директиву ЦК РСДРП (б), Київська обласна Рада робітничих і солдатських депутатів на засіданні 24 листопада 1917 р. ухвалила скликати 3 грудня Всеукраїнський з’їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У повідомленні зазначалося, що його скликають більшовицькі організації, встановлювалася норма представництва: об’єднані Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів мали надіслати десять делегатів, якщо ради існували окремо, Рада робітничих і солдатських депутатів надсилала сім осіб, а Рада селян-

В ряді інших документів Центральної Ради, які стосувалися майбутнього устрою України, національним меншинам приділялася особлива увага, що сприяло налагодженню стосунків між українською і неукраїнською демократією та свідчило про готовність першої до порозуміння і рівноправної співпраці з іноетнічною спільнотою на користь загальноукраїнської справи. Зокрема, для вироблення статуту автономії України Центральна Рада ухвалила організувати комісію в складі представників української та інших національностей, що проживають в Україні. Постановою визначалося національно-пропорційне представництво – один представник від одного відсотка населення пропорційно кількісному складу кожної нації. Таким чином, безумовне право на представництва в комісії отримували всі нації, які становили не менше одного відсотка населення України, що надавало 29 місць для неукраїнців.

Прагнення Центральної Ради до співпраці з демократичними силами інших національностей спонукало неукраїнські революційні кола до налагодження відповідних стосунків. Результатом цього стала їхня принципова згода направити своїх представників до Центральної Ради.

28 червня Центральна Рада змогла ухвалити “Постанови комісії у справі проекту поповнення національного складу Української Центральної Ради представниками народів, що живуть на Україні в меншості”. В них наголошувалося, що оскільки українська революційна демократія майже вся представлена в складі Української Центральної Ради, в деяких містах порозуміння з революційною неукраїнською демократією вже налагоджується; обставини політичного життя сприяють тому, що Центральна Рада стає політичним центром в Україні, перед Центральною Радою постала необхідність негайно розпочати процес перетворення національної Української Центральної Ради на Тимчасовий Крайовий Парламент. Найдоцільнішим способом поповнення національного складу Центральної Ради визнавалось пропорційне представництво, згідно з яким національним меншинам надавалася кількість депутатських місць, що відповідала кількості населення цих меншин в Україні. Принципи поділу таких мандатів визначалися політичними вподобаннями Центральної Ради: представництво надавалося насамперед організованій революційній демократії, тобто радам робітничих і солдатських депутатів і соціалістичним партіям. Національності, не репрезентовані в спектрі соціалістичних партій, могли бути представлені через загальнонаціональні організації.

Одночасно було ухвалено рішення про скликання територіальних зборів України. Вся подальша пов’язана з цим робота мала проводитися

лише після поповнення Центральної Ради представниками національних меншин. На розгляд територіальних зборів України планувалося винести такі основні питання: затвердження проекту автономного статуту України перед винесенням його на Всеросійські Установчі збори і досягнення остаточної згоди між всіма народами України щодо спільної політики і тактики на Всеросійських Установчих зборах.

Таким чином, в основному була досягнута домовленість між Центральною Радою і неукраїнськими організаціями про спільну подальшу роботу в Центральній Раді. Зі свого боку, Генеральний Секретаріат у своїй Декларації заявив, що його завдання полягає в “організації єдиної крайової автономної влади в порозумінні з демократіями інших національностей на Україні” [19].

Через деякий час Центральна Рада довела, що подібні заяви не є популістськими гаслами. Нагадаємо, що після відомих переговорів між її делегацією і трьома міністрами Тимчасового уряду влітку 1917 року в Києві представники політичних партій національних меншостей ввійшли до складу Ради, що було обіцяно їй II Універсалом. Оскільки без них “ми... не могли вважатися владою усієї людності України і без них не могли мати відповідного авторитету і довіри серед населення міст, – розмірковував В.Винниченко, – без них не могли мати затвердження нашого уряду Тимчасовим урядом, а без цього не могли мати відповідних фінансових засобів, без яких ніяке урядування, яке б моральне довір’я воно не мало, не могло проводитися успішно” [20].

Згода між Центральною Радою і неукраїнськими організаціями була затверджена Тимчасовим урядом і знайшла своє відображення в II Універсалі Центральної Ради: “Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання” [21].

Постійно декларуючи наміри тісно співпрацювати з національними меншинами (зокрема, це відображено у I та II Універсалах) [22], Центральна Рада не завжди вживала активних заходів для їхньої реалізації. Тому-то політичні партії і громадські організації національних меншин, що виникли внаслідок демократизації політичного життя або продовжували свою діяльність, перебуваючи під впливом ідей загальноросійського революційного руху, з деяким недовір’ям ставилися до Центральної Ради, не поспішали визнавати її єдиним правомочним органом української влади. І для цього у них були підстави. Наприклад, резолюція Українського національного з’їзду від 7 квітня 1917 р. “Про розширення складу Центральної Ради”, яка передбачала 25

родів, право на самовизначення аж до відокремлення в самостійні держави, знищення будь-яких національних та національно-релігійних привілеїв, вільний розвиток національних меншостей та етнографічних груп тощо.

Слід зазначити, що документ складався із загальних положень і виразів, не визначав порядку використання і здійснення на практиці проголошеного права на самовизначення, не встановлював жодних політичних і правових передумов, за якими це право могло б бути реалізованим, тобто набирало обов’язкового характеру для російської державної влади. Не йшлося в “Декларації прав народів Росії” й про те, які саме ознаки є необхідними для того, щоб ту чи іншу суспільно-територіальну одиницю на терені держави можна визнати за окремих “народ”, а отже й за суб’єкт права на самовизначення. Як засвідчувала подальша практика більшовицької диктатури, брак цієї деталізації був широко використаний для того, щоб надати засадам “Декларації” в кожному конкретному випадку такого трактування, яке найбільше відповідало вимогам більшовицького уряду на той чи інший момент і стосувалося того чи іншого об’єкта [3].

Українська Центральна Рада намагалася підтримувати щодо РНК Росії нейтральну позицію. Протягом листопада – грудня 1917 р. вона здійснила низку кроків, спрямованих на формування демократичного ладу в республіці, однак РНК Росії вважала неприйнятним факт самого існування УНР, не визнавала будь-які акти Центральної Ради у внутрішній і зовнішній політиці (законодавче закріплення народно-демократичних перетворень, формування державних інституцій влади, проголошення III Універсалом автономії УНР) та прийняття Конституції. Особливо дратував більшовиків такий пункт, як “Виключне й неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки належить Українській Центральній Раді” та те, що на території УНР мають бути дійсними закони, не скасовані Центральною Радою [4].

III Універсал Центральної Ради, проголосивши Українську Народну Республіку автономною державою у складі нової федерації національно-державницьких утворень, що виникли на руїнах Російської імперії, започаткував самостійну внутрішню і зовнішню політику. Більшовики змушені були рахуватися з цим, але увиявити Україну самостійною ніяк не могли. У циркулярах та директивах, що надсилалися в Україну, більшовицькі лідери виявилися навіть більшими “українцями”, ніж представники Центральної Ради, які підтримували гасло автономії у федерації. Більшовики ж обіцяли Україні самовизначення аж до відокремлення. “Брати-українці, – йшлося у зверненні Ради Народних Комісарів, ЦВК, ЦК РСДРП(б) та інших організацій

ставин. Економічна ситуація в Росії, розпад імперії серйозно вплинули на ставлення більшовицької партії до регіонів, які заявили про можливість вільного незалежного розвитку шляхом оформлення власної державності. Партія виступала проти розпаду єдиної російської держави. Населення центральної Росії, яка етнографічно охоплювала більшість російського народу, з острахом сприймало перехід влади на місцях до рук органів, які ні ідеологічно, ні в національних питаннях не мали нічого спільного з більшовицьким режимом, що ставило його в складну ситуацію як у стратегічному, так і в економічному відношенні.

Більшовицькі вожді розуміли, що їхня позиція щодо України мала бути надзвичайно гнучкою як з економічних, так і етнонаціональних питань. Проте стосунки між Центральною Радою і Радою Народних Комісарів погіршилися після того, як Центральна Рада не визнала влади РНК, а Генеральний Секретаріат очолив заходи по створенню федеративного уряду для всієї Росії.

У вересні 1917 р. з ініціативи Центральної Ради в Києві зібрався з'їзд народів Росії. На ньому було прийнято резолюцію про перетворення Росії на федеративну республіку [1]. Для більшовиків резолюція про федеративну форму облаштування Росії була явно небажаною. До того ж вектори розвитку російського та українського суспільства набували дедалі різних напрямів. У них поступово складалися свої форми державної влади: в Україні – демократичний лад, наближений до централізованого, у Росії – влада Рад. У перші місяці свого існування російська РНК прийняла і проголосила значно більше міжнародних декретів і декларацій (про мир без анексії і контрибуцій, рівність націй і права народів, експлуатованих Росією тощо), ніж усі уряди Європи, разом узяті. Однак подібні акції виявилися здебільшого голослівними, не підкріпленими реальними кроками як на міжнародній арені, так і всередині країни. На практиці – спроби самовизначення народів Росії, створення автономій, незалежних держав розцінювалися як зрада принципів пролетарського інтернаціоналізму та класових інтересів пролетаріату. Більшовицьке тлумачення декларованого права на самовизначення націй [2] насправді означало реалізацію більшовицьких державницьких інтересів і перетворювалося на засіб боротьби проти будь-яких самостійницьких тенденцій.

У листопаді 1917 р. нова влада ще відчувала себе зобов'язаною дотримуватися пропагандистських гасел. 15 листопада 1917 р. за підписом В.Леніна і Й.Сталіна було опубліковано “Декларацію прав народів Росії”, де проголошувалася політика радянського уряду Росії щодо різних народів і національних груп: рівність і суверенність на-

% представництва забезпечити від національних меншин (як крок до перетворення її на орган Крайової Ради), стала чинною лише з 28-червня 1917 р., коли було розглянуто проект постанови про поповнення її складу представниками національних меншин [23]. І це вже було зроблено на вимогу Тимчасового уряду, делегація якого 28-30 червня 1917 р. перебувала в Києві [24].

Проте під час визначення кількісного представництва національних меншин у Центральній Раді виникла певна незгода.

Ще на об'єднаній нараді київських виконкомів рад і представників політичних партій, що відбулася 22 червня 1917 р. за участю міністрів Тимчасового уряду, обстоювалася думка, що представникам національних меншин у Центральній Раді повинно бути надано 50 % місць. Тож запропоноване Центральною Радою 25-відсоткове представництво викликало негативну реакцію. У крайньому разі неукраїнські революційні організації погоджувалися на 45 % місць, мотивуючи свою позицію тим, що вони в більшості представляють міста, котрі по суті є революційними центрами. Зрештою, було погоджене 30-відсоткове представництво меншин.

Однак і після цього виникали деякі ускладнення. Зокрема, Польський виконавчий комітет (створений 24 червня 1917 р.) звернувся 12 липня 1917 р. із Декларацією до Центральної Ради, у якій було висловлено протест проти того, що вона ігнорувала його вимоги від 4 липня 1917 р. забезпечити полякам представництво в Центральній Раді (5-6 %), запровадити посади в Генеральному Секретаріаті окремого секретаря з польських справ, а також референтів в інших структурах цього державного органу. На такі посади мали призначати осіб, які були обрані цим комітетом. Проте Центральна Рада не надіслала конкретної відповіді, а лише взяла це звернення до уваги [25].

11 липня 1917 р. відбулося перше засідання Малої Ради, поповненої представниками національних меншин. Ця подія викликала численні привітання з боку як українських, так і неукраїнських партій.

Мала Рада в новому складі негайно розпочала реорганізацію Генерального Секретаріату. Вона відбувалася не за принципом національного представництва. Але для забезпечення інтересів національних меншин при секретаріаті міжнародних справ були створені посади товаришів секретаря у справах російської, єврейської і польської меншин з правом вирішального голосу в цих питаннях. Пропозицію організувати при цих посадах ради з представників національних партій було відхилено.

Дискусійним залишалося питання про поповнення Центральної Ради представниками національних меншин. Невдоволення викликали

дії Малої Ради, на яку покладалася практична реалізація принципу розподілу місць. Зокрема, висловлювалися пропозиції щодо надання місць у Центральній Раді представникам нечисленних народів, які живуть в Україні. У той же час квоту національних меншин пропонувалося зменшити, оскільки реальна кількість депутатів-українців також була меншою за раніше визначену.

Ці пропозиції, в основному, були враховані комісією у справі поповнення Центральної Ради (постанова від 29 липня 1917 р), натомість виникали інші. Дискусія перекинулася із засідань Малої Ради до Центральної Ради. Навіть доцільність скликання її чергової сесії ставилася під сумнів деякими депутатами з тієї причини, що організації національних меншин не встигнуть направити своїх представників. І все ж початок роботи сесії був ознаменований численними привітаннями депутатів-неукраїнців.

Після багаторазових консультацій, дискусій у Центральній Раді і переговорів з представниками національних меншин її склад зазнав змін, і 8 серпня 1917 р. мандатна комісія доповіла про результати оновлення. А воно було таким: від російських політичних партій – 104-члени, єврейських – 50, польських – 20, молдаван, німців, татар, білорусів, чехів, греків, болгар, менонітів – по одному. Основою такого представництва стали певні обмеження: перевагу надавали організованій революційній демократії в особі рад робітничих і солдатських депутатів, соціалістичних партій, а для національностей, які не створили цих партій, мандати виділяли через їхні громадські організації [26].

Щоправда, фактичне представництво національних меншин у Центральній Раді виявилось значно меншим за встановлені для них квоти. Найактивнішою була єврейська фракція. Вона виявляла і найбільшу зацікавленість щодо принципу національно-персональної автономії.

Цей принцип був втілений у змісті III Універсалу, що засвідчив подальше просування Центральної Ради по шляху демократичної розбудови України. Український народ, наголошувалося в Універсалі, “буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль, тому оповіщаємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію” [27].

Убивство С.Петлюри та пов'язані з цією трагедією політичні спекуляції зумовили чимало непорозумінь навіть у середовищі ідейно близьких організацій. Наприклад, тривала дискусія виникла навколо оцінки цих подій між еміграційними українською і російською соціал-демократичними партіями. Арбітром у їхній суперечці за спільною згодою став Соціалістичний робітничий інтернаціонал, створений у 1923 р., який мав у своїй структурі комісію з національних меншин. Однак протилежні погляди, які висловлювалися на засіданнях комісії в Цюріху, резолюція загального характеру від 26 лютого 1928 р. цієї організації виявили її неспроможність об'єктивно оцінити ставлення С.Петлюри до євреїв. Міф про антисемітизм цього політика залишився неспростованим [46, 47, 48]. Отже, і матеріали судового процесу над Шварцбардом, і численні документальні свідчення учасників тогочасних подій, і результати вивчення цієї проблеми українськими та зарубіжними науковцями, зокрема, А.Марголіним, С.Гольдельманом, О.Чериковером, О.Бриком, Л.Шапіро, виходячи з нових історичних реалій, чекають свого комплексного правового дослідження в Україні. Це дало б змогу на такій підставі зробити об'єктивні висновки і науково обгрунтовано підтвердити, що “Петлюра був за всебічні права для національних меншин в Україні. Зокрема, для єврейської меншини. І які б наклепи не ширили про Петлюру наші вороги, він залишається для історії як оборонець прав національних меншин” [49].

Таким чином, офіційна національна політика УНР доби Директорії УНР в цілому була толерантною, демократичною і справедливою. Досвід її вчить, що вільна українська держава повинна створити сприятливі умови для позитивного ставлення до себе з боку національних меншин, активно залучати їх до державного будівництва. Водночас цей досвід свідчить, що й вони, у свою чергу, теж були зобов'язані з розумінням ставитись до корінних інтересів українського народу, який здійснює своє законне право на суверенне державне життя, не перешкоджаючи, а всіляко сприяти йому в реалізації цього права. Демократична незалежна Україна, її зміцнення й процвітання – запорука вільного розвитку й добробуту всіх народів і націй, які в ній проживають.

2.4. Більшовицька та білогвардійські доктрини розв'язання національного питання

Політика більшовиків після жовтневого перевороту визначалася не стільки з точки зору ідеологічних принципів, як з практичних об-

Крім того, вже перебуваючи в еміграції й сподіваючись на повернення, уряд УНР ухвалив правові акти, в яких також йшлося про права національних меншин. Це, наприклад, Закон 1921 р. “Про Раду Республіки”. Її планували як верховний орган зі всією повнотою влади на період перебування уряду УНР за межами власної території. Рада Республіки повинна була складатися з 67 депутатів, у тім числі з шести євреїв, двох поляків та одного німця. Права національних меншин, пов’язані з національно-персональною автономією, покладали на державний орган – Народне представництво, який мав бути створений в Україні. Інший Закон 1921 р. “Про встановлення Єдиної національно-державної школи та про Статут єдиної школи” надавав необхідні права національним меншинам у галузі середньої освіти (у тім числі мовні). Характеризуючи ще один Закон 1921 р. “Про громадянство УНР”, варто звернути увагу на положення, що стосується вірних. Вони повинні були дати присягу певного змісту, яка містила слова “...Господом Богом перед Святою його Євангелією та Животворчим Хрестом...”. Особи ж, які сповідували неправославну релігію, замінювали ці слова відповідно до прийнятої формули в інших конфесіях [42].

Навіть після остаточної поразки української революції національні меншини продовжували перебувати в полі зору уряду УНР в екзилі. Підтвердженням цього є, зокрема, документи про матеріальну допомогу С.Петлюри єврейським біженцям в еміграції, зроблені ним та його оточенням зусилля для поліпшення українсько-єврейських відносин [43]. Особливо треба виділити концептуальну статтю С.Петлюри “Сучасна українська еміграція та її завдання” (1923). До таких пріоритетних завдань Голова Директорії УНР замислював постійну працю серед представників національних меншин – емігрантів з України (євреїв, поляків і росіян). Він закликав своїх соратників не забувати, що це завдання великої державної ваги, результат виконання якого “полягатиме в тому, аби повернулись вони на Україну не явними чи тайними ворогами нашої державності, а державно підпорядкованими та чесними громадянами Української Держави” [44].

На відміну від далекосяжних і державотворчих завдань провідників української еміграції, радянська влада поставила іншу мету – фізично ліквідувати український національно-визвольний рух навіть поза межами країни. Вбивши 26 травня 1926 р. в Парижі С.Петлюру руками єврея М.Шварцбарда, вона частково досягла цього – виправдальний вирок французького суду дав юридичні підстави звинуватити С.Петлюру, а в його особі й українські державницькі сили, в антисемітизмі [45].

Про послідовність Центральної Ради у здійсненні національної політики, в тому числі в підготовці закону про персонально-національну автономію, свідчать її наступні кроки в цьому напрямі. Перш за все це – підвищення статусу віце-секретарів у справах національних меншостей до рівня повноправних Генеральних секретарів у листопаді 1917 року після проголошення Української Народної Республіки. “Український народ, сам довгі літа боровшийся за свою національну волю і нині здобувши її, буде твердо обороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суших, – наголошувалося в III Універсалі, – тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їх права і свободи самоврядування у справах їх національного життя” [28].

Національні меншини, отримавши політичне представництво в Центральній Раді, по-різному ставилися до тих чи інших її політико-правових дій. Наприклад, лідери деяких національних меншин виступали проти постанови Центральної Ради щодо скликання Українських Установчих зборів. Схвально сприйняли IV Універсал лише поляки. На з’їзді німецьких колоністів Херсонського і Бессарабського округів у квітні 1918 р. було ухвалено рішення, що німці не будуть приймати українського громадянства. Такі факти свідчать про те, що продовжували залишатися ще доволі сильними проросійська орієнтація національних меншин, їхня недовіра до Центральної Ради, на що впливали окремі непродумані дії її лідерів. Нелояльна поведінка кількох національних меншин негативно оцінена у спогадах деяких українських політичних діячів та діаспорній літературі [29, 30, 31, 32, 33, 34].

Центральна Рада не обмежилася лише політичним представництвом національних меншин у своєму складі, а й подбала, щоб їхні інтереси належно відстоювали в органах виконавчої влади. Наприклад, утворюючи 17 червня 1917 р. Генеральний Секретаріат, вона передбачила у його структурі окремий підрозділ – секретарство з міжнаціональних справ на чолі з С.Єфремовим. Уже 23-24 червня 1917 р. учасники засідання п’ятої сесії Центральної Ради (З.Висоцький, Н.Григоріїв) зазначили про необхідність термінового введення до складу Генерального Секретаріату представників національних меншин, ухваливши відповідну резолюцію. Центральна Рада 27 червня 1917 р. визнала за необхідне якнайшвидше утворити державний орган для постійного контакту з національними меншинами. Підтверджено цю позицію і Декларацією Генерального Секретаріату, опублікованою того ж дня. Як уже зазначено, делегація Тимчасового уряду теж вимагала належного представництва національних меншин не лише в Центральній Раді, а й у Генеральному Секретаріаті [35].

Перше засідання Генерального Секретаріату з участю представників національних меншин відбулося 11 липня 1917 р., а 25 липня реорганізовано секретарство з міжнаціональних справ у секретарство охорони прав національних меншин на чолі з О.Шульгіним. Його заступниками стали єврей М.Зільберфарб (член Об'єднаної єврейської соціалістичної партії), поляк М.Міцкевич (адвокат, брав участь у польському демократичному русі); росіянин М.Одинець (доцент кафедри Психоневрологічного інституту в Петрограді, спеціаліст у галузі історії російського права). Призначення М.Одинця відбулося лише 16-го жовтня 1917 р. Щодо цього О.Шульгін спеціально звертався до лідерів російських партій з проханням висловити своє ставлення до цієї кандидатури і тим самим прискорити заповнення вакантної посади [36, 37, 38].

Згодом цей склад частково змінювали і доповнювали. Зокрема, заступниками М.Зільберфарба стали І.Хургін (член Соціалістичної єврейської робітничої партії), М.Міцкевича – В.Рудницький (член Польського демократичного централу), а замість М.Зільберфарба пізніше призначено В.Лацького (єврейського публіциста і громадського діяча, ідеолога сіоністського руху, автора праці “Федералізм і державність”). Статус самих секретарів теж було оновлено 7 листопада 1917 р., – вони стали комісарами у справах відповідних національностей на правах генеральних секретарів.

Водночас М.Зільберфарб, М.Міцкевич, М.Одинець очолили й окремі секретарства з єврейських, польських і російських справ (у подальшому міністерства), які сформувалися в цей період відповідно до § 4 Статуту Генерального Секретаріату, ухваленого 16 липня 1917 р. Правда, цей документ не був схвалений Тимчасовим урядом, однак затверджена замість нього “Тимчасова Інструкція Генерального Секретаріату Тимчасового Уряду на Україні” підтвердила необхідність функціонування в цьому виконавчому органі названих вище державних органів (і навіть більше, – чотирьох секретарств, на що УЦР не погодилась) [39].

Напрями діяльності секретарства з національних справ були визначені в Деклараціях Генерального Секретаріату від 27 червня і 29-вересня 1917 р. Якщо у першій з них мету роботи секретаріат вбачав в об'єднанні національностей для боротьби за автономно-федералістський лад Росії, скликання з'їзду представників народів Росії, то в другій уже йшлося про захист національних меншин від юридичних і фактичних обмежень у громадянських і політичних правах, сприяння у функціонуванні національних організацій, створенні інформаційного відділу [40].

нальної честі та достоїнності” (уведено покарання від трьох місяців до 1,6 року) [29, 30].

Ухвалення таких демократичних за суттю правових актів свідчить про те, що Директорія УНР продовжувала толерантну етнонаціональну політику, започатковану Центральною Радою. Однак із загостренням соціально-економічних, політичних і національних суперечностей державній владі не вдалося тримати під контролем виконання громадянами чинного законодавства, а розгул анархії призводив до спалахів поширеного ще за царату злочину – єврейських погромів. Як рецидив внутрішньої політики царської Росії антисемітизм проявився на території України погромами ще в 1914 р., що їх чинили чорносотенні шовіністичні організації, а згодом різні військові підрозділи – Російська, Червона, Добровольча армії, загони отаманів. Винятково масового характеру погроми набули з початку 1919 р., що й дало підставу пов'язати їх з приходом до влади Директорії УНР. Оприлюднені раніше недоступні документи і спогади очевидців тих трагічних подій переконливо підтверджують намагання Директорії, як, до речі, і вищого військового командування Червоної та Добровольчої армії, забезпечити охорону прав євреїв, притягти винних до юридичної відповідальності. Ці дії Директорії не завжди були успішними, що в майбутньому використала радянська пропаганда для огульного звинувачення Директорії УНР та її Голови – С.Петлюри в антисемітизмі [31, 32, 33, 34 35, 36, 37].

Останній критичний період діяльності Директорії УНР, обмеженої невеликою територією, обтяженої військовою і внутрішньопартійною боротьбою, унеможлилював широку реалізацію національно-персональної автономії. Однак навіть за таких умов влада УНР не відмовлялася від тих принципів демократії, які були проголошені на початку української революції. Так, § 5 Варшавської угоди від 21 квітня 1920 р. передбачив забезпечення полякам в УНР національно-культурних прав. У складі чергового уряду УНР, сформованого 28 травня 1920 р. в Києві, надалі фігурувало міністерство єврейських справ на чолі з новим керівником П.Красним, який очолив його ще в другій половині 1919 р. Уряд УНР, декларуючи у Вінниці 2 червня 1920 р. про майбутні внутрішні реформи, гарантував наявні права національним меншинам і їхню незмінність у перспективі. Проекти конституційних актів, що їх розробляли на той час О.Галичанський (1919), Всеукраїнська національна рада (1920) (до складу її комісії належав П.Красний), О.Ейхельман (1921), містили статті, спрямовані на дотримання прав національних меншин [38, 39, 40, 41].

недопущення, покарання винних за погроми, ліквідацію їх наслідків, містився заклик до євреїв співробітничати з українським народом у розбудові самостійної, ні від кого не залежної держави [26].

Головний отаман С.Петлюра також видав низку наказів, у яких вимагав цілковитого знищення всякої спроби погромів та передачі погромників до розстрілу, покладаючи всю відповідальність на представників військової і цивільної влади. Реалізуючи їх, надзвичайний військовий суд виніс декілька смертних вироків, багатьох погромників було розстріляно. Зокрема, за погром, учинений 15 лютого 1919 р. в м. Проскурів отаманом Самосенком, останній був засуджений польовим судом до смертної кари, і вирок виконали. Такого ж покарання зазнали старшина Міщук і декілька козаків за участь у погромі м. Райгорода. На початку липня 1919 р. С.Петлюра звернувся з телеграмою до голови уряду, командуючого армією, міністрів військових і єврейських справ, у якій закликав їх до найенергійнішої боротьби з антиєврейською агітацією і погромами [27].

18 серпня 1919 р. Рада народних міністрів запропонувала Головному отаману С.Петлюрі передавати до військово-польового суду всіх начальників військових частин, винних у допущенні погромів, як зрадників держави. Вони повинні були суворо каратись, включно до смерті.

Велику увагу приділяв уряд організації допомоги постраждалим від погромів, неодноразово виділяючи для цього значні кошти. Зокрема, 18 січня 1919 р. ним було асигновано 3 мільйони гривень єврейському населенню Житомира та Бердичева, 9 квітня – 2 мільйони гривень жителям Проскурова, 12 квітня – 2 мільйони гривень, 30 липня – 11 мільйонів 460 тисяч, 24 жовтня – 20 мільйонів гривень єврейському населенню міст та містечок, що постраждали від погромів [28].

Вжиті українською владою заходи сприяли зменшенню погромної агітації і погромів в Україні. Однак повністю припинити їх вона була просто не в змозі, навіть на контрольованій нею території.

Важливим чинником у формуванні стосунків Директорії УНР з національними меншинами стала правотворча робота в напрямі проведення виваженої мовної політики. Першого січня 1919 р. затверджено Закон “Про державну мову в УНР”. Нею оголошено українську мову, а приватним особам дозволено звертатися до державних установ рідною мовою. Реалізуючи закон у галузі освіти і мистецтва, міністр цієї галузі 24 січня 1919 р. видав наказ про державну мову, яким забезпечив право національно розмежованим інституціям видавати документи мовою своєї національності. Того ж дня Рада Народних Міністрів ухвалила Закон “Про карну відповідальність за образу націо-

Реалізацію цих завдань поклали на названі вище три секретарства. В їхній структурі діяли департаменти (відділи) з питань освіти, національного самоврядування, права, допомоги росіянам тощо. Найактивніше виявило себе секретарство з єврейських справ. Прикладом цього може слугувати ухвалення Центральною Радою 2 грудня 1917 р. Закону “Про єврейські громадські ради” (для проведення виборів до них 4 січня 1918 р. цьому секретарству було асигновано 50-тис. крб.), Закону “Про єврейську вчительську семінарію” (квітень 1918 р.). Для розвитку єврейської освіти 23 грудня 1917 р. Генеральним Секретаріатом було затверджено статут Київської єврейської учительської семінарії з виділенням на її утримання 80420 крб., а 10-квітня 1918 р. асигновано 500 тис. крб. на видання підручників. Також наприкінці квітня 1918 р. в Києві планували відкрити єврейський приватний інститут технологічних і суспільних наук.

Що стосується інших секретарств, то треба згадати про діяльність юридичного відділу міністерства з польських справ, який розробляв законопроекти, доводив думку поляків до керівництва Генерального Секретаріату, врегулювання міністерством з російських справ проблеми повернення співвітчизників на батьківщину (на його прохання Рада Народних Міністрів 24 квітня 1918 р. виділила 500 тис. крб., зобов’язавши міністерство внутрішніх справ надавати необхідну допомогу в кожному конкретному випадку) [41, 42, 43].

Дуже швидко національні меншості змогли переконалися в реальності намірів Центральної Ради надати їм можливість самостійно влаштувати життя на території України. Розпочинають роботу польські, єврейські та інші навчальні заклади, національні театри, бібліотеки, утворюються культурно-освітні товариства тощо, хоча нестабільне політичне та економічне становище республіки прирікало їх на тяжке і коротке життя.

Особливою активністю вирізнялася єврейська спільнота. Ще на початку листопада 1917 року заступник, а потім Генеральний секретар у справах єврейської національності М.Зільберфарб у зверненні до єврейського народу виклав програму дій керованого ним відомства. Йшлося про розбудову місцевих громад як основи майбутнього місцевого самоврядування, визначення їх функцій, створення мережі освітніх установ, культурних закладів, надання єврейській мові рівних прав з іншими, що повинно сприяти відродженню цієї частини населення України [44].

Січень 1918 року. Внутрішні політичні і соціально-економічні протиріччя, реальна загроза нападу Радянської Росії після неприйняття ультимативних вимог її Раднаркомом, неможливість проведення

виборів і скликання суверенних Установчих зборів, дискусії про доцільність проголошення незалежної держави, необхідність законного оформлення даного акта та інші проблеми – усе це свідчило про те, що молода Українська Народна Республіка після свого народження в листопаді 1917 року переживала складні часи.

Здавалося, Центральній Раді, Генеральному Секретаріату, політичним партіям, до складу яких входили і представники меншин, перш за все необхідно було вирішувати перелічені проблеми, які мали першочергове значення для долі держави. Але 12 січня 1918 року газета “Народна воля” та деякі інші видання опублікували на одній із сторінок Закон “Про персонально-національну автономію” [45]. Проект цього закону, винесений після затвердження Генеральним Секретаріатом на розгляд Малої Ради, викликав майже одностайне схвалення. Його вітали як “найдемократичніший у всьому світі закон величезної ваги”. Закон “Про персонально-національну автономію” був затверджений Центральною Радою 9 січня 1918 року [46].

Виявляється, українська демократія, перш ніж вирішити питання про проголошення незалежності республіки, потурбувалася про подальшу долю росіян, євреїв, поляків та інших національних меншостей, які проживали на її території.

Чи випадковим було прийняття цього документа? В усякому разі, поповзли чутки, що Центральна Рада починає загравати з неукраїнцями, щоб завоювати необхідний авторитет серед них та утвердитися як державній владі в краї. Але такі інсинуації не відповідали історичній дійсності. Адже Центральна Рада, створена в березні 1917 року, відразу ж заявила про свої серйозні наміри стосовно захисту інтересів цієї частини населення, тобто кожного четвертого громадянина республіки. Крім того, не врахувати їхні настрої при розв’язанні актуальних питань політичного і соціально-економічного життя було б справжнім безглуздом.

На засіданні Малої Ради, де обговорювався і приймався Закон “Про персонально-національну автономію”, головуєчий М.Грушевський висловив щире задоволення, що в несприятливих умовах українська демократія змогла видати такий унікальний документ. “І тим самим виконати свій обов’язок не тільки перед національностями, які населяють Україну, а й узагалі у справі вирішення національного питання, щоб виключити з інтересів державних інтереси національні і національну боротьбу, – наголосив він. – Я осмілюсь навіть сказати, що ми внесли перший вклад у світове розв’язання національного питання” [47]. М.Грушевський порівняв цей закон із проголошеною в 1791 році Декларацією прав людини і громадянина). І це йшлося про

Політична нестабільність, розгул бандитизму й анархії, часта зміна політичних режимів, слабкість центральної влади – усе це створювало сприятливий ґрунт для здійснення злочинними елементами різних мастей і відтінків антисемітської агітації та організації погромів. “Бажаючи здійснити комунізм силою багнета і за допомогою громадянської війни, – зазначалось у зверненні уряду УНР до єврейського населення в серпні 1919 р., – більшовики викликали в народних масах найбільш темні інстинкти й найгірші почуття. Ця система дала відповідні плоди: по Україні прокотилася ураган єврейських погромів” [25].

Директорія УНР та її уряди прагнули захистити єврейське населення, вели рішучу боротьбу із жахливим явищем – антисемітизмом. Це питання багато разів обговорювалося на їхніх засіданнях. Зокрема, 4 травня 1919 р. Рада народних міністрів, заслухавши доповідь міністра єврейських справ про становище в Рівному і про антиєврейську агітацію, зобов’язала міністрів військових і внутрішніх справ вжити найрішучіших заходів для забезпечення спокою в місті та припинення всякої погромної агітації.

8 травня цього ж року уряд обговорив і, в принципі, схвалив законопроект про створення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиєврейських погромів. Тоді ж було заслухано доповідь про події в Дубному в лютому-березні 1919 р. й ухвалено рішення передати її на розгляд названу вище комісією. 14 травня законопроект про створення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиєврейських погромів був остаточно ухвалений урядом із внесеними до нього поправками. 27 травня Директорія УНР затвердила цей закон. Згідно з ним Особлива слідча комісія наділялася надзвичайно широкими правами і повинна була негайно передавати винних у погромах спеціальному військовому суду. До неї увійшли також представники єврейської демократії.

Заслухавши 14 червня 1919 р. доповідь про події, що мали місце в містах Кам’янець і Проскурові, та про злочинну антиєврейську агітацію, Рада народних міністрів зобов’язала відповідні державні органи вжити найрішучіших заходів з метою цілковитої ліквідації погромів, погромної агітації, забезпечення спокою і нормального життя для всього населення, винні у здійсненні погромної агітації і погромів повинні були притягуватись до суворой кари за законами військового часу. Через два дні уряд знову розглянув питання про погроми в деяких містах Поділля та ухвалив відповідне рішення. В серпні з’явилося його звернення до єврейського населення, в якому роз’яснювались причини погромів, розкривалась діяльність влади, спрямована на їх

Подільському уряд УНР установив кафедру для єврейської історії і літератури...” [22].

У жовтні 1919 р. Директорія затвердила Закон “Про строки виборів до Єврейської громадської Ради”. Згідно з ним вибори повинні були відбутися до 1 січня 1920 р. Але й цим планам внаслідок листопадової 1919 р. катастрофи українського фронту не судилося збутися. В 1920 р. можливостей для практичного здійснення українською владою своєї національної політики фактично не було. Що стосується її законодавчого закріплення, то в підготовленому й схваленому спеціальною комісією проекті Конституції УНР всі громадяни держави, незалежно від їх національності, мали рівні права, а для національних меншостей забезпечувалася свобода національного і культурного розвитку “у всіх відношеннях, що не суперечить єдності держави”. Законом же “Про Державну Народну Раду УНР”, затвердженому головою Директорії УНР С.Петлюрою 12 листопада 1920 р., планувалося обрати до цього вищого законодавчого органу держави від єврейських партій і організацій 21 представника, російських – 6, польських – 3. Тобто чітко передбачалося забезпечити представництво цих найчисленніших національних меншин в українському парламенті [23].

На жаль, реальна етнополітична ситуація в Україні протягом 1919-1920 рр., як уже зазначалося, виявилась дуже складною. До того ж при здійсненні національної політики були допущені й окремі помилки. Наприклад, у перші ж дні приходу до влади Директорії УНР з’явився наказ про знищення в Києві всіх російських вивісок і заміну їх українськими. “Центр ваги наказу, – як згадував один із сучасників тих подій А.Гольденвейзер, – полягав не в тому (як це звичайно буває), щоб кожен магазин мав обов’язково українську вивіску, а в тому, щоб російські вивіски були обов’язково зняті. Російська мова не допускалася навіть поряд з українською. Вивіски ж іноземними мовами не повинні були зніматись” [24]. І це в місті, де українці ледве становили четверту частину населення. Природно, що замість залучення до української справи неукраїнських мас подібні непродумані заходи викликали спротив навіть тих людей, які раніше ставились до неї прихильно і вважали її справедливою.

Але найбільшій і найтрагічнішою проблемою тоді була, безперечно, проблема антисемітизму, яка нерідко виливалася в страхітливі масові погроми проти єврейської людності. Вони коштували їй величезних жертв і страждань, а також завдали значної шкоди українській державності, оскільки використовувались усіма ворогами з метою її дискредитації.

невеликий за розміром, усього три друковані сторінки, але глибокий за змістом документ, в якому Центральна Рада законодавчо оголосила невід’ємним правом кожної нації, що населяла територію Української Народної Республіки, “самостійно влаштувати своє національне життя”.

Не можна погодитися з деякими дослідниками, які й сьогодні вважають цей закон лише декларацією про наміри української демократії задовольнити запити національних меншостей. Про те, що таке твердження не відповідає дійсності, свідчить зміст цього документа. Згідно з ним передбачалося створити Національні союзи, а потім скликати Національні Установчі збори на основі “загального, без різниці статі і віри, рівного виборчого права і таємного голосування” і їхні підрозділи. “Це є невід’ємне право націй, – зазначалося в законі, – і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому”. Йшлося не лише про великоросів, євреїв та поляків, але й про білорусів, чехів, молдаван, німців, татар, греків, болгар та інших, які виявляють бажання скористатися наданими можливостями. Переліченим та іншим компетентним органам у центрі і на місцях, які мали законодавчі і виконавчі повноваження, користувалися матеріальною і фінансовою підтримкою з боку держави, після складання та оприлюднення національних кадастрів належало розв’язувати всі проблеми в організації місцевого самоврядування національних меншостей, обсяг яких визначається, в першу чергу, Установчими зборами кожної з них, а потім вони затверджуються парламентом держави [48].

Через кілька днів було прийнято IV Універсал, яким Центральна Рада підтверджувала всі демократичні свободи для національних меншин, які проголошувала раніше, і запевняла, що в самостійній Українській Народній Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії, визнаним законом 9 січня. Нелегка доля спіткала цей документ. У лютому 1918 року, коли Київ захопили радянські війська Муравйова, закон було скасовано, а національні міністерства розігнали. Через кілька тижнів Центральна Рада і уряд Української Народної Республіки, повернувшись до столиці, поновили діяльність цих установ. А 29 квітня 1918 року на останньому засіданні Малої Ради під час обговорення Конституції УНР закон було включено до неї як главу 8 [49].

Закон найбільше відповідав інтересам євреїв, враховуючи їхнє правове становище в царській Росії. Саме тому вони і брали найактивнішу участь у роботі над законопроектом, яка, за свідченням Д.Дорошенка, розпочалася влітку 1917 р. З цієї мети було створено спеціальну комісію, в якій особливо плідно працював єврей І.Хургін.

У період її роботи відбувся 3-їзд народів, який у постанові від 15 вересня 1917 р. зазначив, що “кожен з населяючих Росію народів має право на національно-персональну автономію” [50, 51]. Зазначимо, що III Універсал від 7 листопада 1917 р. не лише підтвердив право національних меншин на автономний розвиток, а й зобов’язав Генеральний Секретаріат у найкоротший термін подати відповідний законопроект. Генеральний Секретаріат 28 листопада 1917 р. заслухав повідомлення Секретарства з єврейських справ про стан його розробки, а 12-грудня 1917 р. розглянув поданий М.Зільберфарбом варіант законопроекту, і після деяких уточнень ухвалив передати його до Центральної Ради [52, 53].

Обговорення законопроекту на засіданні Малої Ради відбувалося 30 грудня 1917 р., 2, 3 і 6 січня 1918 р. За даними І.Клейнера, який відповідно посилався на І.Шехтмана з петербурзької єврейської газети “Рассвет”, учасники першого засідання Центральної Ради з розгляду законопроекту зустріли єврейських промовців насторожено, а окремі з них демонстрували презирство, реагували на деякі положення реготом [54]. Та, незважаючи на таке ставлення членів Малої Ради, 9 січня 1918 р. законопроект було затверджено. Вітаючи цю подію, М.Зільберфарб, як автор (за деякими джерелами він мав і співавторів в особі І.Хургіна та М.Шац-Аніна, члена Об’єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії), порівнював її з проголошенням 1789 р. у Франції Декларації прав людини і громадянина, називав закон декларацією прав нації. У виступі на засіданні Малої Ради член Центральної Ради від Об’єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії М.Літваков заявив, що з ухваленням закону національні меншини набувають зовсім іншого статусу, а їхні представники стають рівноправними громадянами УНР [55].

IV Універсалом Центральної Ради 11 січня 1918 р. було підтверджено чинність Закону “Про національно-персональну автономію”, хоча, за твердженням єврейського політичного діяча М.Рафеса, це було зроблено під впливом представників національних меншин [56, 57].

На подальші дії Центральної Ради певною мірою вплинула критична ситуація, що складалася не на користь українського уряду. Під натиском більшовицьких військ Центральна Рада у ніч з 7 на 8 лютого 1918 р. змушена була покинути Київ. Звичайно, за тих кілька тижнів, що минули від ухвалення закону до евакуації, можна було б опублікувати в пресі чи видати окремою брошурою текст такого важливого правового акта. Однак українська влада з невідомих причин не скористалася можливістю заробити серйозні політичні дивіденди.

До його компетенції належали, зокрема, реєстрація актів громадянського стану, юридична допомога, представництво в державних і громадських організаціях тощо. Виконання цих повноважень покладалося на громадську раду і громадську управу [19].

Для росіян і поляків аналогічних державних органів не існувало. Мотивувалося це тим, що за єврейською меншиною не стояла жодна іноземна держава, в той час як росіяни і поляки орієнтувалися тоді, як правило, на вже існуючі сусідні держави-метрополії. Вони не тільки не бажали співпрацювати у справі розбудови української державності, а й нерідко активно боролися проти неї, підтримуючи, відповідно, агресію проти УНР російських більшовиків чи білогвардійців або ж польських загарбників [20].

З метою втілення в життя Закону “Про національно-персональну автономію” Рада народних міністрів УНР ухвалила 16 лютого 1919 р. “Положення про єврейське самоврядування”. 17 квітня Директорія УНР затвердила його як закон. Згідно з ним повинні були обиратися єврейські громадські ради, яким надавалися широкі права. Держава виділяла 3 мільйони 300 тисяч карбованців щомісячно на друк книжок для єврейських шкіл, дозволяла євреям збирати податки зі спадщини, брати частину коштів із державного податку тощо.

Щоправда, внаслідок складного військово-політичного становища УНР, різкого зменшення контрольованої нею території здійснити заплановане вдалося (та й то частково) лише на заході республіки. В липні 1919 р. в Кам’янці-Подільському розпочала роботу єврейська громадська рада. Разом з представниками міністерства єврейських справ УНР вона активізувала роботу в повітах щодо скликання зборів єврейських громадських рад і організації їхньої діяльності. Оскільки на місцях нерідко чинився опір впровадженню закону про єврейське самоврядування, то Подільський губкомісар у циркулярі повітовим комісарам наголошував, що в УНР “визнано рівноправність усіх національностей”, необхідно втілювати в життя Закон “Про національно-персональну автономію”, щоб не було потреби притягати (представників влади УНР) до карної або дисциплінарної відповідальності” [21].

Високо оцінюючи підсумки національної політики української влади, історик М.Вішніцер у 1919 р. писав: “...Євреї на Україні мають великі національні права. Єврейська мова є офіційно визнана, міністерство для єврейських справ широко розвинуло свою діяльність, єврейські релігійні громади вільно розвиваються, число єврейських шкіл зростає, у новозаснованому університеті в Кам’янці-

новок про відсутність єднання демократичних сил усіх національностей після відновлення УНР (що не перешкодило понад 100 депутатам від національних меншин взяти участь у роботі Трудового Конгресу в січні 1919 р.) [8, 9, 10].

Реалізація головних положень Закону “Про національно-персональну автономію” найбільше відповідала інтересам євреїв, які в особі Єврейського національного секретаріату вітали перемогу Директорії УНР. Проте наданими законом правами вона скористалася не відразу. Причина полягала в різних поглядах євреїв на перспективи власної автономії. З цього приводу 6 квітня 1919 р. Єврейський національний секретаріат звернувся до Директорії УНР з доповідною запискою, де, проінформувавши про своє утворення 3-11 листопада 1918-р., внутрішньопартійну боротьбу, не погоджувався з відновленням міністерства єврейських справ у колишньому вигляді. Тут же було викладено такі його пропозиції:

- а) визнати Тимчасові національні збори і Національний секретаріат законодавчим і виконавчим органами єврейської автономії до скликання Установчих зборів євреїв України;
- б) для взаємозв'язку між органами держави й автономії запровадити посаду статс-секретаря або головного керуючого у справах єврейської автономії з правами міністра, якого повинні були затверджувати органи автономії [11, 12, 13].

Директорія УНР намагалася досягти компромісу в міжпартійній боротьбі єврейських політичних партій, проте безрезультатно. Тому В.Винниченко з січня призначив міністром єврейських справ А.Ревуцького, члена єврейської соціал-демократичної партії “Поалей-Ціон” (“Робітники Сіону”), а з 9 квітня – П.Красного, також представника партії “Поалей-Ціон”. Це викликало обурення Єврейського національного секретаріату, бо відбулося без їхньої згоди, однак міністерство все ж розпочало діяльність [14, 15, 16, 17].

Це відомство діяло у складі українського уряду в Кам'янці на Поділлі до листопада 1920 року, коли той був змушений емігрувати з території республіки [18].

За короткий час, працюючи у вкрай несприятливих умовах, вказане міністерство, користуючись підтримкою Директорії УНР, заклало правові основи вільного національного розвитку єврейської меншини в Україні, вжило низку практичних заходів щодо їхньої реалізації. Передусім треба назвати ухвалену нову редакцію Закону “Про єврейське громадське самоуправління”, а також Положення про нього з аналогічною назвою (липень 1919 р.). Створюване на демократичних засадах самоуправління визнавали місцевими публічно-правовими органами, уповноваженими розглядати всі справи єврейських громад.

Лише через два місяці після повернення Центральної Ради до Києва згадали про цей закон. На засіданні Ради Народних Міністрів 27-березня 1918 р. було обговорено питання про його публікацію. Серед присутніх виникла дискусія навколо статті 2 цього закону, яка суперечила положенням IV Універсалу. Дійшовши консенсусу, учасники засідання вирішили опублікувати текст закону (це сталося 2 квітня 1918 р.), вважаючи, що статтю 2 скасовано IV Універсалом [58].

Питання про національно-персональну автономію в добу існування Центральної Ради востаннє розглядали в контексті ухвалення Конституції УНР 29 квітня 1918 р. У її розділі VIII – “Національні союзи” – буквально повторено Закон “Про національно-персональну автономію”.

У статті 1 закону зазначено, що кожна з націй, які населяли Україну, мала право на національно-персональну автономію, тобто на самостійне влаштування свого національного життя, незалежно від місця поселення в межах країни. Це задекларовано як невід'ємне право націй, і жодна з них не могла бути позбавлена цього права або обмежена в його застосуванні. Однак за статтею 2 закону, лише великоруській, єврейській і польській націям це право надано на підставі прямої дії цього правового акта. Інші ж нації (білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська) могли скористатися цим правом, якщо до Генерального Суду надійде заява від кожної нації окремо, підписана не менш ніж 10 тисячами громадян УНР. Постанову Генерального Суду з цього приводу потрібно було ухвалювати на публічному засіданні протягом шести місяців з подальшим повідомленням Генеральному Секретаріату й оприлюдненням. Заяви від ще однієї категорії національних меншин (очевидно, нечисленних) скеровувалися безпосередньо до парламенту УНР [59].

Право національно-персональної автономії передбачали реалізувати через органи Національного союзу, влада якого поширювалася на всіх його членів, незалежно від місця проживання в межах країни. Національні союзи створювали самі громадяни, які належали до конкретної національної меншини. Члени союзу мали складати іменні списки, які в сукупності називалися національним кадастром. Планували їхнє опублікування, після чого громадянин міг вимагати як свого введення до кадастру, так і вилучення з нього.

Вищим представницьким органом Національного союзу закон називав Національні збори (або Установчі збори представників певної нації). Їх обирали громадяни відповідної національної меншини, кому виповнилося 20 років, без різниці статі, на підставі безпосереднього і таємного голосування із застосуванням принципу пропорційного

представництва. Національні збори визначали структуру та обсяг компетенції Національного союзу, що їх мали затверджувати Установчі збори УНР (парламент). Вирішення можливих суперечностей між Національними зборами й українським парламентом покладалося на погоджувальну комісію, яка складалася з однакової кількості представників від цих установ. Її постанова підлягала остаточному затвердженню парламентом. Вищим виконавчим органом Національного союзу визнано Національну раду. Її обирали Національні збори, і вона була їм підзвітною [60].

Ці органи Національного союзу закон називав державними. Їх фінансували з державного і місцевого бюджетів. Крім того, Національний союз міг формувати власний бюджет, оподатковувати своїх членів на загальних підставах, брати позики та виконувати інші необхідні цивільно-правові дії. Закон надавав Національному союзу право законодавчої ініціативи та представництва національної меншини перед державними і громадськими організаціями. Правові акти Національного союзу підлягали опублікуванню нарівні з нормативними документами. Суперечки між Національним союзом, органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими Національними союзами розглядав адміністративний суд [61].

Ідеї національно-персональної автономії відображені і в освітній політиці, загальне керівництво якою вів Генеральний Секретаріат освіти. Свідченням цього було обговорення проекту документа Генерального Секретаріату “План управління освітою на Україні” під час наради у справі організації освіти 25 грудня 1917 р. Четвертий розділ плану називався “Поділ управління освітою відповідно до національно-персональної автономії народів України”; він передбачав закладення в основу законодавства про національні школи згаданого вище принципу. Згідно з ним управління освітою росіян, євреїв і поляків було передане відділам освіти при національних секретаріатах і відповідним національним радам освіти при них, які повинні були складатися з представників конкретної національної меншини. До їхніх функцій належало: планування організації дошкільної, позашкільної та професійної освіти, фінансування з місцевих бюджетів, діяльність педагогічно-інформаційного бюро, створення шкіл, академій, матеріально-технічне і кадрове забезпечення шкіл, нагляд за дотриманням прав учнів своєї національності шляхом доручення національних секретарств державним органам про надання потрібної інформації. Розгляд суперечок покладали на Генеральний Секретаріат освіти. Проект був затверджений лише Директорією УНР [62, 63].

ла анархія, а наступ на здобуту незалежність вели більшовицькі та білогвардійські війська, що і визначало політичну ситуацію, керівні владні чинники не мали змоги приділити належної уваги практичному врегулюванню проблем національних меншин.

Прийшовши до влади, Директорія УНР прагнула послабити національне протистояння, створити умови для позитивного ставлення національних меншин до УНР, залучити їхніх представників до побудови Української держави. Невипадково в її програмних документах робився акцент на повній національній рівноправності в Україні. Зокрема, в декларації Директорії, обнародованій 26 грудня 1918 р., одним з головних завдань внутрішньої політики проголошувалося досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії [1].

У своїй національній політиці нова українська влада намагалася використати досвід Центральної Ради. У “Зверненні до російської, єврейської і польської демократії на Україні” (листопад 1918 р.), опублікованому мовами цих меншин, Директорія УНР декларувала відновлення принципів етнонаціональної політики Центральної Ради, підтверджувала необхідність відновлення дії національно-персональної автономії. Ініціатором таких рішучих політичних кроків став колишній член Центральної Ради, депутат Єврейського національного зібрання С.Гольдельман. Його пропозицію підтримав В.Винниченко, який наполягав одночасно на відновленні діяльності колишніх міністерств (російського, польського, єврейського). Саме з цих міркувань в ухваленому 10 грудня 1918 р. у Вінниці, ще до переїзду до Києва, рішенні відновити чинність Закону “Про національно-персональну автономію” передбачено тимчасово заснувати Відділ у справах національних меншин на чолі з С.Гольдельманом [2].

Директорія УНР анулювала 24 січня 1919 р. закон гетьманату про скасування національно-персональної автономії [3, 4] і тим самим створила національним меншинам правові умови їхньої діяльності, а відтак – ґрунт для поновлення діалогу. Однак росіяни взагалі зігнорували співпрацю з новою владою, очікуючи відновлення єдиної Росії, а частина поляків зайняли позицію “холодної лояльності” і більше переймалися відновленням власної державності. Не сприяли налагодженню взаємовідносин і деякі протиправні заходи Директорії УНР (без санкції суду були здійснені арешти і розстріли росіян, порушені мовні права меншин – назви повсюдно замінені на українські, надання полякам національно-персональної автономії пов’язувалося з нормалізацією мовного становища українців у Польщі). Загалом “неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство” [5, 6, 7]. З огляду на це газета “Нова Рада” робила невтішний вис-

Наведені факти дають певні підстави вважати, що через невідповідність нового курсу гетьманського уряду ідеології лівих партій саме з часу перевороту неукраїнські за характером і соціалістичні за політичним спрямуванням міські думи стали дійсно опозиційною силою. З урахуванням цього чинника, а також бездіяльності демократичних дум з господарських питань було розроблено новий виборчий закон, за яким вводилися: ценз осілості, вікові обмеження; скасовано принципи загальності та рівності. Але найголовніше – запроваджувалася мажоритарна система виборів замість пропорційної, яка перетворила думи з органів місцевого самоврядування, що мали виконувати суто господарські функції, на політичні клуби, в яких дебатувалися події поточного моменту. З виданням статуту міських дум останні припиняли своє існування, а їхні повноваження до нових виборів, які передбачалося провести наприкінці 1918 року, передавалися управам або комісіям, що їх тимчасово замінили [33].

Таким чином, національну політику уряду П.Скоропадського можна обґрунтовано визначити як виважену, хоч деякі зачіпання інтересів громадян за національною ознакою все ж спостерігалися. Але в більшості випадків гетьман і його соратники, не галасуючи, як їх попередники, про велику любов до євреїв, поляків, росіян та представників інших народів, загалом нікого не переслідували за належність до інших націй.

2.3. Становище національних меншин за Директорії УНР

Важливе місце в українській державницькій традиції посідає доба Директорії УНР, яка вмістила в собі цінний досвід державотворення, в тому числі й у сфері міжнаціональних відносин. На жаль, досі вона залишається однією з найменш досліджених у діяльності тодішніх українських властей. Пояснюється це рядом причин, та найголовніша з них – складність і гострота етнополітичної ситуації в УНР, викликана соціальною і національною революціями, імперіалістичною і громадянською війнами, неодноразовими іноземними інтервенціями в Україну, частою зміною на її теренах політичних режимів.

Завершальний етап української революції, пов'язаний з короткочасним відновленням влади УНР у формі Директорії, на жаль, не ознаменувався консолідацією українського суспільства. В країні, де панува-

Суттєвим досягненням у забезпеченні прав національних меншин стало врегульоване використання їхніх мов. Зокрема, Статут Генерального Секретаріату передбачав публікацію правових актів російською, єврейською, польською мовами, що й практично виконували в подальшому [64].

Таким чином, представники Центральної Ради розуміли значення правового регулювання етнонаціональних відносин у такому поліетнічному середовищі, як Україна, провадили наполегливі теоретичні пошуки, які набули головного правового оформлення в Універсалах, Конституції УНР і Законі “Про національно-персональну автономію”. Однак з урахуванням численних об’єктивних і суб’єктивних факторів (до них треба віднести й часте віддання переваги пріоритету прав нації над пріоритетом прав людини) Центральній Раді не вдалося ефективно застосувати ці правові акти.

2.2. Етнонаціональна політика режиму П.Скоропадського

Навесні 1918 р. в умовах німецької окупації Центральна Рада втратила реальні важелі влади, а водночас і авторитет серед населення. Опозиційні сили в особі різних впливових об’єднань громадян за підтримки командування німецьких військ вчинили 29 квітня 1918 р. державний переворот. Так, замість УНР, утворилася Українська гетьманська держава П.Скоропадського, яка стала важливим кроком на шляху переходу до іншої – монархічної моделі організації державної влади. Безумовно, за короткий термін гетьманату не вдалося реалізувати задекларованих намірів, виробити певні концептуальні підходи до вирішення актуальних проблем державотворення.

Це, зокрема, стосується і правового становища національних меншин, яке на початковому етапі правління П.Скоропадського було невизначеним. Документи, що стали юридичною основою діяльності гетьманату (“Грамота до всього українського народу” і “Закони про тимчасовий державний устрій України”), не відображали якихось особливих прав національних меншин. Опираючись на ці правові акти та офіційне повідомлення гетьманського уряду від 14 травня 1918 р., газета “Відродження” писала про декларовану рівність усіх громадян України. Водночас у цій же газеті, з посиланням на конкретні джерела, опубліковано інформацію про невирішеність майбутнього

національних міністерств і можливість діяльності спеціального державного органу з національних справ. Кадрові призначення міністрів, здійснені П.Скоропадським, свідчили про його толерантне ставлення до неукраїнців. Наприклад, єврей С.Гутник став міністром промисловості, поляк А.Ржепецький – міністром фінансів, німець Й.Вагнер – міністром праці, росіянин Г.Афанасьєв – державним міністром [1].

Прийшовши до влади, уряд П.Скоропадського будівництво Української держави проводив на нових засадах: в їх основу було покладено не національний принцип, а інтереси особи і громадянина. Про гарантування прав різних національностей на вільний розвиток у програмних документах гетьмана не згадувалось. Лише в Грамоті від 29 квітня П.Скоропадський закликав усіх громадян і козаків України “без різниці національності і віросповідання допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам у нашому загальному велико відповідальному ділі” [2].

Рада Міністрів через 10 днів після цього запевняла, що вона визнає права неукраїнців, які мешкають на території держави, і ставиться з повагою до їхньої культури [3].

Сподівання на те, що відповідним правовим актом буде продовжена дія національно-персональної автономії, посилювалися в середовищі національних меншин, коли було офіційно оприлюднено таке повідомлення: Рада Міністрів доручила помічникові державного писаря Романову розробити новий законопроект “Про національно-персональну автономію”. В інтерв’ю газеті “Нова Рада” урядовець говорив, що заплановано скликати нараду з цього приводу, на яку мали запросити представників зацікавлених міністерств і відомств” [4].

Однак ситуація з вирішенням цього питання суттєво змінилася в другій половині червня 1918 р. П.Скоропадський, особисто приймаючи делегацію Польського виконавчого комітету, яка зверталася з проханням вплинути на прискорення розробки згаданого законопроекту, заявив, що ідею національно-персональної автономії сприймають в урядових колах неоднозначно, а її втіленню чинять великі перепони. Тому в уряді є сумніви (він не конкретизував, які саме) щодо доцільності такого закону. Як впливає з офіційного повідомлення, члени делегації не почули від гетьмана остаточної відповіді, якою ж буде подальша доля законопроекту. Натомість на завершення прийому він запевнив їх, що уряд не чинитиме ніяких перешкод забезпеченню різноманітних прав польського громадянства.

Така зміна пріоритетів, зрозуміло, не співпадала з ідеологічною лінією більшості партій національних меншин. До того ж влада встановила жорсткий контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування, що викликало ще більше незадоволення з боку демократії. Відомий діяч єврейського робітничого союзу, гласний Київської думи М.Рафес згадував: “Бунд” продовжав свою летальну боротьбу и в городских думах, не приспособляясь, правда, к реакции и внося в их работу будирующий элемент” [31]. Така позиція лівих соціалістичних партій та їхніх представників у думах викликала низку арештів гласних на політичному ґрунті.

Вже 30 квітня 1918 року на засіданні Київської думи обговорювався політичний момент. Польське Коло і позапартійний російський блок запропонували відкласти питання й розглянути його спочатку в керівних органах партій, а представник єврейського демократичного блоку виступив із заявою, що фракція утримується від голосування. Інші – висловилися за негайне обговорення.

Російські есери зазначали у своїх виступах, що дума часто виступала з критикою українського уряду, але останні події повинні об’єднати її гласних. Меншовики взагалі запропонували виступити з протестом проти гетьманського перевороту. Представник Бунду заявив, що міська дума, обрана на засадах загального виборчого права, може підкоритися лише органу, створеному таким же виборчим законом. Оскільки позапартійний російський блок і Коло утримались від голосування, резолюція з протестом проти останніх подій була прийнята соціалістичною більшістю без особливих ускладнень.

За аналогічним сценарієм розгорталася засідання міської думи в Полтаві: російські соціал-демократи вимагали виступити проти перевороту, але, на відміну від Києва, запропонована ними резолюція з протестом не знайшла підтримки в більшості гласних. Цікаво, що й тут єврейська фракція, зайнявши очікувальну позицію, утрималася від голосування, пояснивши це тим, що єврейська національна фракція захищає єврейські інтереси, які виявляються у вимозі гарантій особистої та громадської безпеки й повної свободи національного самовизначення, і не знає, яким буде вплив перевороту щодо цих вимог.

Антигетьманські резолюції ухвалили міські думи в Катеринославі, Миколаєві, Одесі. Але якщо на протести столичної думи нова влада не зреагувала, то до органів місцевого самоврядування в цих містах вона була менш лояльною – на їх місце були покликані цензові думи, які не знали поділу на політичні фракції [32].

інформаційні та ліквідаційні бюро, суди честі, третейські і посередницькі суди для вирішення спірних питань між членами Союзу, членами Союзу і Союзом у цілому, створюватись нижчі, середні і вищі сільськогосподарські училища, дослідні поля і станції, громади взаємного кредиту, кредитні банки, страхові громади, фабрики й заводи для виготовлення сільськогосподарських машин, знаряддя, добрих.

Важливим завданням Союзу вважалися збирання, вивчення і систематизація статистичних, економічних, юридичних і фактичних даних про стан польського землеволодіння, реєстрація різного роду випадків порушення прав власності, визначення за допомогою особливих комісій збитків, обґрунтування вимог до їх відшкодування, відкриття консультативних юридичних бюро, розробка різного роду наукових і законодавчих проєктів щодо політики і загальних реформ, участі представників Союзу у з'їздах, нарадах, засіданнях комісій та комітетів, у т.ч. майбутнього парламенту.

До Союзу приймалися всі поляки без різниці за статтю, станом, віросповіданням і розміром землеволодіння чи землекористування, а також повнолітні і “не заплямовані судом” польські громадяни, які не мали безпосереднього відношення до сільського господарства, але визнавали статутні вимоги Союзу. Його члени поділялися на дійсних та почесних. Останні звільнялися від сплати грошових внесків.

Органами управління справами Союзу вважалися загальні зібрання делегатів від спеціально утворених обласних та окружних відділів, Центральна Рада Союзу в Києві, правління ревізійної комісії в Києві, окружні зібрання членів Союзу, обласні та окружні Ради місцевих відділів Союзу. Області й округи Союзу поляків-землевласників затверджувалися його Центральною Радою з урахуванням адміністративного поділу України, але вони могли поєднувати окремі волості, повіти й навіть губернії. Ці місцеві утворення від кожних десяти членів Союзу обирали 1 депутата на загальне зібрання, яке мало проводитись щорічно, не пізніше 15 березня кожного року, і вирішувати питання при наявності двох третин делегатів простою більшістю голосів. Лише для виключення із Союзу потрібно було 3/4, а його ліквідації в цілому – 2/3 голосів [29].

Прихильно ставився гетьманський режим не лише до німців і поляків. Гетьман обіцяв забезпечити рівні права з українцями і кримським татарам та іншим мешканцям півострова у разі його приєднання до Української держави [30].

Стосунки міських дум і гетьманського уряду були набагато складнішими. Сам факт перевороту представники національних меншин в органах місцевого самоврядування сприйняли по-різному.

Через кілька днів ця ж делегація побувала на прийомі в Голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба, який у категоричній формі заперечив можливість впровадження закону Центральної Ради від 9 січня 1918-р. Свою позицію він пояснював тим, що начебто національні привілеї можуть лише підштовхувати до національного протистояння. Керівник уряду обіцяв надавати рівнозначну допомогу всім громадянам, незалежно від національної належності [5].

8 липня 1918 року Ф.Лизогуб, голова гетьманського уряду, на його засіданні заявив, що закон “Про персонально-національну автономію”, виданий Центральною Радою, припиняє свою дію, а національні міністерства скасовуються, оскільки “національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби”. Він пообіцяв, що “уряд буде допомагати культурному змагання національностей” [6]. Протести представників партій національних меншостей з цього приводу залишилися без відповіді.

На початку травня 1918 року генеральний секретар гетьманського уряду заявив про несумісність його національних міністерств з політичною ситуацією, що склалася в країні. А через кілька днів гетьман заявив журналістам про можливу ліквідацію цих органів, оскільки “всі громадяни України рівноправні” [7].

Ретельний аналіз документів Української держави свідчить, що офіційний Київ у той час тримав курс на виховання в українців любові до своєї нації і стояв осторонь від спроб деяких екстремістськи налаштованих кіл пропагувати ненависть до інших націй. У складі Кабінету Міністрів, на відміну від УНР, міністерств у національних справах не засновувалось. Але де-факто вони тривалий час продовжували існувати. Лише 6 листопада офіційна урядова газета “Державний вісник” опублікувала ухвалу про звільнення з посад керівників народних міністерств з російських, єврейських та польських справ О.Зарубіна, А.Ревуцького, М.Станкевича, А.Тржецяка, Н.Гергеля, Я.Лещинського та ін. [8].

Більше того, 2 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила постанову про асигнування на утримання службового персоналу та канцелярські потреби міністерства з російських справ у розмірі 25 тис. крб. За відсутності міністерства з єврейських справ того ж дня було виділено 87 тис. 700 крб. на організацію літніх курсів учителів єврейських шкіл у Києві, Одесі та Катеринославі, а за відсутності міністерства з польських справ – 112 тис. 50 крб. на організацію таких же курсів у Києві, Вінниці та Житомирі.

Але 9 липня 1918 р. разом із законом Центральної Ради про національно-персональну автономію були офіційно скасовані всі три національ-

них міністерства. Їх культурно-просвітні справи перейшли до відання міністерства народної освіти та мистецтва, а інші – до міністерства внутрішніх справ. Підкреслимо, що ухвала про ліквідацію була надрукована лише 22 жовтня. А це, відповідно до законів Української держави, означає, що вона набрала чинності саме наприкінці жовтня, а не на початку липня [9].

Рада Міністрів Української держави 8 липня 1918 р. скасувала чинність Закону “Про національно-персональну автономію”, а 9 липня це затвердив гетьман. Існуючі великоруське, польське і єврейське міністерства були ліквідовані. Їхні повноваження в культурно-освітній сфері передано міністерствам народної освіти, мистецтва та іншим. Працівників ліквідованих міністерств, а ними були громадяни відповідних національностей, перевели до кадрового резерву, їм було виплачено допомогу в розмірі місячного заробітку.

Спроби засобів масової інформації, лідерів партій національних меншостей викликати незадоволення громадськості цим кроком уряду були безрезультатними. На заклики боротися з “ворогами персонально-національної автономії” мало хто відгукнувся. Не отримали очікуваного ефекту від загального засідання Національних рад міністерств у справах великоросів, євреїв, поляків, яке зібралося для обговорення єдиних дій на захист своїх завоювань.

Скасування одного з найсерйозніших здобутків української революції газета “Нова Рада” характеризувала як повернення національної справи до початкового періоду революції [10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19].

Та, незважаючи на цей, об’єктивно невиправданий крок, гетьманська держава була послідовна у забезпеченні національної рівноправності всіх громадян України. Підтвердженням цього може слугувати запровадження таких акцій: створення нової єврейської партії, російського національного центру, проведення єврейського санітарного з’їзду, всеукраїнського польського з’їзду, поновлення діяльності чехословацького комітету тощо.

Проте навіть у такій обстановці єврейська спільнота, що проживала в Україні, змогла продовжити роботу з підготовки виборів до єврейського тимчасового передпарламенту, провести їх, обрати виконавчі органи і налагодити їх роботу [20].

Особливо треба виділити часткову реалізацію євреями Закону “Про національно-персональну автономію” на підставі Закону “Про Єврейські Національні Установчі Збори і Тимчасові Єврейські Національні Збори”, розробленого в останні дні законотворчої діяльності Центральної Ради. Вибори до Єврейських національних Установчих

Справами товариства керували загальні збори, а потім – ними обрана на рік Рада з 7 членів і 3 кандидатів до них. На зборах обиралась також на рік ревізійна комісія з 3 членів товариства і 2 кандидатів до них. Загальні збори могли бути звичайними і надзвичайними. Перші передбачалось скликати раз на рік на його початку, заслуховувати на них звіти Ради і ревізійної комісії, затверджувати касовий обіг товариства, обирати нові керівні органи та розв’язувати всі інші питання стосовно діяльності товариства. Надзвичайні збори скликались в міру потреби з власного почину Ради, ревізійної комісії або десятої частини складу товариства. Члени-співробітники на загальних зборах, що вважались повноважними при наявності лише чверті організації, мали тільки дорадчий голос.

Рада українсько-німецького товариства культурно-економічного зближення обирала зі свого складу голову, двох його товаришів, писаря і скарбника, її засідання мали скликатися двічі на місяць і вважались повноважними при наявності половини складу Ради, у т. ч. голови та одного з його заступників. Контрольні перевірки з боку ревізійної комісії повинні були здійснюватися не менше одного разу на півроку [27].

Відповідно до завдань діяльності товариства засновувались секції, комітети, комісії, відділи, які діяли на підставі спеціально для них затверджених інструкцій. Товариство залишало за собою право створювати в містах України та за кордоном свої місцеві філії, яким надавалась автономія. Вони мали лише надсилати до Ради повідомлення про свою діяльність. Обиратися посадові особи товариства і його філій повинні були тільки з числа українців або німців.

Кошти товариства склалися з обов’язкових членських внесків, добровільних пожертвувань, прибутків від капіталів, майна та підприємницької діяльності, зборів від концертів, вистав, лекцій, допомоги від різних громадських і урядових установ. У разі ліквідації товариства або будь-якої з його філій передбачалося, що їхнє майно піде на просвітницькі цілі [28].

У листопаді 1918 р. Рада Міністрів Української держави створила в Києві Союз поляків-землевласників в Україні й затвердила його Статут. Завдання Союзу вбачалося не лише в розвитку сільського господарства і сільськогосподарського промислового виробництва, а й у заснуванні культурно-освітніх і фінансово-економічних установ, у зміцненні й захисті всіма законними засобами публічних та приватних прав поляків. З цією метою в Україні мали засновуватися сільськогосподарські професійні й усілякі інші кооперативи та товариства взаємодопомоги, товарні склади, експортні палати, довідково-

щеникам і сестрам-жалібницям – на 25 %. Хворим, крім того, мала ще й надаватись медична допомога [25].

Полонені солдати-росіяни отримували лише харч під час проїзду через територію України до російського кордону, обер-офіцери і сестри-жалібниці – 100 крб., штаб-офіцери і священники – 150, генерали – 200 крб. Пораненим і хворим офіцерам-росіянам та сестрам-жалібницям розмір грошової допомоги залишався таким самим, а солдати могли тільки користуватися медичною допомогою під час проїзду до кордонів Росії. Остання повинна була відшкодувати всі такі витрати.

Щодо одягу і чобіт, то ні українцям, ні росіянам вони не надавалися. Пораненим треба було довести факт свого поранення. На всі потреби допомоги полоненим Рада Міністрів 29 червня асигнувала 500 тис. крб. Ще 697 тис. 850 крб. було виділено Головній санітарній управі на організацію реєстраційної комісії при Київському розподільчому пункті, друкування реєстраційних карток полонених, утримання для них лазень у Києві, Харкові і Проскуріві, відправку хворих додому і евакуацію божевільних [26].

Існувала в Українській державі спеціальна урядова комісія у справах німецьких колоністів. Засновувалось і українсько-німецьке товариство культурно-економічного зближення, яке ставило за мету організацію лекцій, курсів, видавничої справи, подорожей, клубів, інформаційних бюро тощо для взаємного ознайомлення народів України і Німеччини з досягненнями та особливостями культури і економіки один одного. Товариству надавались права юридичної особи. Українською мовою воно іменувалось “українсько-німецьким”, а німецькою – “німецько-українським”. Право вступу до товариства мали і українці, і німці без різниці статі та громадянства, не позбавлені громадянських прав. Але члени товариства поділялись на дійсних, почесних, довічних і співробітників. Дійсними вважались члени-засновники, які підписали Статут товариства, а також інші громадяни, прийняті в дійсні члени Радою товариства за порукою не менш як 3 чоловік більшістю – 2/3 голосів складу Ради таємним голосуванням.

Почесні члени обирались загальними зборами за особливі заслуги перед товариством. Почесний член, який одноразово сплачував внесок за 20 років наперед, механічно переходив до розряду довічних. Членів-співробітників обирала Рада за їхнім бажанням і рекомендацією одного з членів товариства звичайною більшістю голосів таємним голосуванням. Річні внески розміром 24 гривні робили лише дійсні члени товариства, а почесні, довічні і співробітники від такого обов'язку звільнялися, проте могли вносити добровільні пожертвування.

зборів повинні були відбутися в три етапи. На першому з них планувалися вибори до місцевих органів Єврейського національного союзу в особі Єврейських громадських рад, які діяли згідно із зазначеним вище законом від 2 грудня 1917 р. Другий етап передбачав обрання Тимчасових єврейських національних зборів, які, діючи на підставі статуту, ставали вищим представницьким органом Єврейського національного союзу. Вони мали налічувати 125 членів (50 – від Тимчасових єврейських національних рад при міністерстві з єврейських справ і 75 – від Єврейських громадських рад). Вибори до Тимчасових єврейських національних зборів, які неодноразово переносили, відбулися 11-13 серпня 1918 р., а перша сесія відкрилася 2 листопада 1918 р. І третій етап, який так і не провели, – вибори безпосередньо членів Єврейських національних установчих зборів з поширенням на них чинності Закону “Про імунітет членів Центральної Ради” від 16 квітня 1918 р. [21, 22, 23].

Заслуговує на серйозну увагу і такий факт, який у майбутньому позитивно вплинув на створення і розвиток української юдаїки. Йдеться про заснування 14 листопада 1918 р. Української академії наук, структурними підрозділами якої стали кафедра єврейської мови та письменства, а пізніше – і Єврейська історико-археографічна комісія [24].

26 серпня 1918 р. Рада Міністрів скасувала дію на території Української держави законів, якими у зв'язку з війною обмежувались права підданих Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини, а також російських громадян, народжених у названих країнах. 300 тис. крб. надав уряд у розпорядження військового міністра на допомогу колишнім військовослужбовцям – росіянам, які від'їжджали на свою батьківщину. У договорі з РРФСР Україна гарантувала безперешкодне повернення до рідних країв усім російським громадянам. Але при вирішенні питань про матеріальну допомогу інтереси полонених росіян не враховувалися. Всі полонені, що поверталися з Німеччини і Австро-Угорщини, поділялися на два розряди (українці і росіяни), а останні ще й на три категорії (здорові, поранені, хворі). Здорові козаки-українці отримували по три карбованці добових, починаючи з дня прибуття до евакуаційного пункту й закінчуючи поверненням до місця свого постійного мешкання. При цьому враховувалась швидкість безкоштовного проїзду: залізницею – 200 верст за добу, ґрунтовими шляхами – 30 верст. Обер-офіцери і сестри-жалібниці отримували допомогу в розмірі 200 крб., штаб-офіцери і священники – 300, генерали – 400 крб. Усім їм теж забезпечувалося право безкоштовного проїзду залізницею до місця постійного мешкання. Пораненим козакам-українцям грошова допомога збільшувалася вдвічі, а старшинам, свя-